

ANUARIO DEL SEMINARIO DE FILOLOGÍA
VASCA «JULIO DE URQUIJO»

International Journal of Basque Linguistics and Philology

LII: 1-2 (2018)

*Studia Philologica et Diachronica
in honorem Joakin Gorrotxategi*

Vasconica et Aquitanica

Joseba A. Lakarra - Blanca Urgell
(arg. / eds.)

eman ta zabal zazu

Universidad
del País Vasco

Euskal Herriko
Unibertsitatea

Hizkuntza-ospearen eta eragin lektalaren zirurikak Ipar Euskal Herriko jende, mintzo eta idazkietan*

*Language-prestige and lectal influence in the people, speech
and writings of the Northern Basque Country*

Iñaki Camino
UPV/EHU

Abstract

By means of the constant personal relationships amongst Basque-speaking people, linguistic influences and variants have long traversed Basque forms of speech in Lapurdi and Lower Navarre, in oral form in the mouths of people and in written form in texts and books. Taking into consideration linguistic innovations and relying on a philological-dialectological perspective, I discuss that influence and present some of those features, some of which stand out and appear to be paradigmatic. I have examined the attestations of some written Lapurdian variants and I include some data relating to the matter of prestige taken from the lips of the people in a natural way. Although normal speakers take both Lapurdian Basque and Lower Navarrese Basque as real entities, we should not allow an actualism to cloud the past, and so that hypotheses emerge freely, researchers should put the dangers of that nomenclature to one side, given that administration and language are two different things. The task of the researcher is to address specifically when and where linguistic features have been used since when these are unclear, gaps and grey areas appear in our hypotheses, to the detriment of knowledge and adequate research.

Keywords: *Linguistic prestige, written tradition, lectal influence, speech of the Northern Basque Country.*

Laburpena

Euskal jendeen etengabeko giza-harremanaren bitartez, luzaz kurritu dute hizkuntza-eraginek eta aldaerek Lapurdi eta Baxenabarreko euskal mintzoen artean, jendeen bitartez ahozkoan eta testu eta liburuen bidez idatzizkoan. Hizkuntza-berrikuntzei so eginik eta ikuspegi filologiko-dialektologikoan bermaturik, eragin horren berri dakart eta

* Saio hau hiru ikerketa-egitasmori dagokie: 1) Historia de la lengua vasca y lingüística histórico-comparada (HLMV-LHC), 2012, GIC. IT698-13. 2) Monumenta linguae vasconum (V): periodización y cronología, MEC FFI2016-76032-P. 3) Basque in the making: a historical look at a European language isolate, CNRS.

ezaugarri horietarik batzuk aurkezten ditut, nabarmenak eta paradigmaticoak diruditen ale batzuk. Lapurdiko idatzizko aldaera batzuen agerraldiei ikusaldi bat egin diet eta prestigioaren aferaz herriaren ahotik era naturalenean bildu emaitza batzuk dakartzat. Lapurdiko euskara bezala Baxenabarreko euskara, hiztun arruntek bi izen horiek ente errealtzat jotzen badituzte ere, aktualismoak iragana lausotu ez diezagun eta hipotesiak libre jaio daitezzen, ikertzaileak nomenklatura horren arriskua saihestera jo behar du baitezpada, administrazioa eta hizkuntza ez baitoaz batera. Ikertzailearen eginkizuna hizkuntza-ezaugarrien espazioa eta erabilera-garaia zehazterakoan funski eraunstea da, izan ere, idazkietan ageri diren hizkuntza-tasun batzuk noiztik noiz arte eta zein eskualdetan —zehazki nondik noraino— erabiltzen ziren xuxen ez jakiteak hutsune eta ilunguneak eragin ditzake hipotesietan, ezagutzaren eta azterketa egokiaren kaltegarri.

Hitz gakoak: *hizkuntza-ospea, idatzizko tradizioa, eragin lektala, Ipar Euskal Herriko mintzoak.*

1. Mintzoen ospea Lapurdi eta Baxenabarren

1.1. Lapurtarren mintzoaren aspaldiko ospea

XVII. mendeko eta ondoko Lapurdiko liburuen eragina handia izan da Ipar Euskal Herrian, nahiz XVIII. mendearen lehen erdirako testu berrien sorkuntza erdi itorik zegoen Lapurdin. Mintzoaren garbitasun eta egokitasunagatik aspalditik nabarmendu dituzte Donibane-Ziburu herri bikotea batetik eta Sara bestetik. Pierre Urte donibandarraren iritzi haren ondotik (1712), bestelakoa da Xahorena (1835), adierazten baitu Saran ez bezala, Paris ttipi edo Donibaneko euskaran frantsesak eragin duela; cf. Schuchardt (1992 [1922]: 264), Urkixo (1923: 153) eta Oihartzabal (2001: 11). Larramendik Materraren mintzoa Sarakotzat jo eta ederretsi zuen eta Joanes Etxeberri saratarrak ere goian zekusan sorterrikoa: *Saraco escuara escual-herri guztian estimu, eta ospe handitacoa da*. Schuchardtek irizten zion honetan guztian zerikusi handiagoa duela Sarako ezaugarrien zinezko egokitasunak baino, Axularrek *Gero* herri horretan idatzi izanak (268). Nolanahi ere den, bada Lapurdin ospe handiko mintzo gehiago, eman dezagun, Hazparnekoa, nahiz haren ezaugarriak Ipar Euskal Herri barrenekoagoak diren; mintzo honen eraginaz ikus 5.3. §. Alta, Jean-Baptiste Elizanburu olerkari saratarraren arabera, zinezko euskara ez frantsesik ez gaztelaniarik zekiten baserri-tar eta menditar zaharren ahoan baizik ez zegoen, in Schuchardt (1992 [1922]: 269).

1.2. Baxenabartarrek nola bizi duten

1.2.1. Euskal idazle eta ikertzaile anitzek egin duten bezala, herriko jendeak ere bereizten ditu Lapurdiko eta Baxenabarreko euskara, *folk* euskaldunek ente errealtzat dituzte bi kategoriok eta ezaugarri jakin batzuetan fokalizatzen dute.¹ Baxe-

¹ 1734ko gutun batean eztabaidatzen da ea itsas-hegiko donibandarrek uler ote ditzaketen baxenabartarren euskarazko predikuak; norbaiten ustez ez greziera baino gehiago (Oihartzabal 2001: 32, 40. oinoh.).

nabartarrek badakite berenak ez diren ezaugarri batzuk entzun ohi direla igande orozko mezan edo elizako jarlekuetan dautzan liburuxketako erlijio-kantuetan. Herriaren fonetismoetarik urrunduz hitzak osoki ahoskatzea, liburuetan bezala mintzatzea —hondarreko mendeetan Ipar Euskal Herriko euskal liburu gehienak Baionako Elizabarrutiko apezpikuaren aginduz argitaratu dira—, Baxenabarreko euskarari halako lapurtar kutsua eranstea, *aphez eskuara* dira hitzun baxenabartarren entzumen-irudimenean. Lekuko amikuztarrek ziostatenez haur denboran eza-gutu zituzten katixima-liburuak Baionatik heltzen ziren, ez ziren haien eskualdeko mintzoan ondu. Pierre Duny-Pétrék hori bera dio otoitzez ere: *benedikatua zare* esaten ikasi dutela *benedikatia zira* beharrean, *atzar gaiten*, *iatzar giten* beharrean (1959: 51). Amikuze ibarreko Arbotiko lekuko batek ziostan katiximan bazela guztietarik zerbait (2006), Zuberoatik salbu: *katixima laphurtar amiñi at eta Amikuzeko amiña at eta Garaziko amiña at eta...* Liburuetako euskara funtsean Lapurdikoa izateak halako gizarte-hobespena erantsi dio honi Baxenabarren, eta binperrez, baxenabartar batzuek beren mintzoa gaitzesten dute, bereziki gaskoierarekiko mugan bizi diren euskaldunek; hauexek dira lapurtarren edo xiberotarren euskara estimatzen dutenak eta baxenabartarrena horren egoki ikusten ez dutenak. Eta halako gurpil zoroa ere sortzen da ospearen eta hizkuntza-eraginaren edo eragin horren eta ospearen artean.

1.2.2. Aita-ama baxenabartarregandik Argentinan sortu zen Jean Etxepare Bidegorri mirikuak duela mende bete Lapurdi eta Baxenabarre aurkaritzan ezarri zituen (1915), iritzia kurri zebilen seinale (Charritton 1984: 172): «Sarako lapurtarraren handitik, nola Garaziko baxenabartarraren xehetik» zioskun Etxeparek ematen zuela Hiriart-Urruti idazle hazpandarrak. Hona beste baxenabartar garrantzitsu baten adierazpena; Jean Haritxelhar zenak lapurtarren eta baxenabartarren mintzoak alderatu zituen (1963: 69):

Le bas-navarrais s'exprime ainsi avec moins de mots que le labourdin. Sa phrase est plus concise, plus sèche, celle du labourdin étant plus ample... La déformation orale de la langue, sa contraction surtout, contribuent à donner aux dialectes bas navarrais une sécheresse plus grande, à en faire des dialectes plus rudes, plus nerveux.

Haritxelharrek berak duela mende erdi zioen Baigorriko mintzoa idatzizko mol-detik urrunduz doala (1963: 73).

Eta inoiz inork Baxenabarreko mintzoa Lapurdikoa bezain egoki ez ikusirik, auzia ez da Lapurdiko itsas-hegiko mintzoaren aldeko joera supralektal edo litera-riora bakarrik mugatzen; konparazione, Amikuzen hitzun sarrikotar batek itsas-hegiko eta Hazparneko euskararen onurak Baxenabarrekoarenen gainetik ederresten zituen (2006):

geo hen O^harretik goiti, juiten gia Isturitzeat, Hazparne, ezta beRiz «zu», eRespetü geiha-goekin ai dia el^heka, ta gio, kosta, han e, iduiz eta han e baden beste heskuara at, guk hen manexek eztu^u, eztu^u heskuaraik edeRena

1.2.3. Egiazki harritzeko da ondoko eskualdeetan Hazparneko euskarak duen ospe ona. Odon Apraiz-ek xx. mende hasieran Azkueren *Erizkizundi*-rako datu bila zebilenean zioenez (Irizar 1999: 486-487), xx. mendean euskaltzale zen hazpan-

dar burgesia hark euskara zuzena mintzatzeko eginahala egin ohi zuen. Emile Larrek Hazparneko *solas arrallanta*-ren berri ematen zigun (2001: 217), eta hazpandarraren «jauntasuna» gogora ekartzen ere. Inguruko herritarrek «hazpandar horiek, zer handikariak!» esan ohi dute. Jean Etxepare miriku eta idazleak Hiriart-Urruti idazle hazpandarrak diharduela berdin erakusten digu (Charritton 1984: 172):

nundik zuken mihian delako errextasun berezia, huna gure iduriko. Euskaldun jitearekin batean, edo haren ondotik, haren hazkurri, aitama, haurride, auzo, ahaide, orok haurdanik odolean emana zakoten, eta ahoan, euskararen ara, euskararen alderateko ixuria. Dakizuen bezala, Hazparnen, Hazparneko inguruetan da behar bada begiratu jorienik, errexenik, eta irakarik gutienekin, gure hizkuntza zaharra.

Larre euskaltzain zenak Jean Hiriart-Urruti gazteaz idatzi zuen: «euskararen saillean, etxetik haste, Hazparnen berean, Hazketa Abituenekeo mintzaira xotilari joanen zionik ez izanik nehon» (2009: 175).

Arberoako Jean-Baptiste Etcheberry idazle donoztiritarrak ere Dominique Soubelet kalonje hazpandarraren euskara ederretsi zuen (1986: 45):

haren eskuara guziz laketa zen, edari goxoena bezain atsegingarria. Lehen hurruparen ondotik, konparazione, ekarria zinen basotara nasaiaren iresterat, nihork bietan manatu gabe. Eztatzen egunetik biharrerat eta lanik gabe heldu eskuara argi, garbi hortan hoin ederki trebatzerat.

Amikuze eskualdeko egungo adineko euskaldun xumeek, elizan aste oroz Lapurdiko euskararen moldeak entzuten dituztenek, Hazparnekoa ederresten dute gehienik, hura zaie euskararik egokiena, beren euskara ez omen da lapurtarrena bezain ona, Hazparne alderdi horretakoa edo Lapurdi barrenekoagoa dute gogoko. Behauzeko lekuko batek biziki goresten zidan 2006an Hazparneko *eskuara*. Hura aipatu eta, berehala jo zuen haren alde; hain ederra dela nork dioen nik hari galdegitean, bere burua, bere ezagutza ezarri zuen bermetzat: *Au! Hazparnen eskuara ederra da, e, nula!* [Ikertzaileak]: Ederra? Nok erranik? *Niaurek! Hazparnen jende gradoko haundia dira, e!* Kanpaña zolan sortu zenak *jende gradoko haundia* zekusan Hazparnen eta hango mintzoa goresten zuen.

Nafarroa Beherean ez da tradizio baxenabartar sendo bat ezagutu, ikasi edo estimatu, liburuetako euskara Lapurdin sortzen eta idazten da, horrela ohitu dira eta horrela onesten dute, baina ikuspegi hau ez da berria, ez da ezerezetik sortua eta ez genuke ahanzi behar Amikuzera predikatzeraz Hazparneko misionestek jo ohi zutela eta horrek ere eragina utzi dukeela; cf. J.-B. Etcheberry apezaren *Hazparneko misionestak* liburuxka (1986). Hiri honetan 1821etik aitzinera jardun zuten misionestek herri ttipietara jotzen zuten predikatzeraz eta haiexez geniharduela, Amikuze ibarreko Amortzeko bi lekukok iritzi bera zuten 2007an: *eskuara ederra zizien ba hek, e, beste gi[ž]a at, e, hor Hazparneko ta eskualde... eskuara ederra hek, e, guk beno ederraua*. Eta Hazparne ondoko Oragarreko mintzoak ere ospea du Amikuzen, izan ere, tasun berri batzuk partekatzen dituzte Oragarreko eta Hazparneko euskarak eta Oragarreko mintzoa ederresten da Amikuzen. *Hazparneko eskuara ederra da* zioen ene lekuko behautarrak Mehaine eta Behauzekoa baino ederrago zekusan Oragarrekoa: *Oarrekoa re eskuara ederra da, ba, izaitekotz oono errain dut... ederroo iduritzen tzaute oono*

dela. Nolanahi ere den, Hazparneko mintzoak Amikuzen duen ospe onaz ñabardurak entzun ditut beste behauztar batengandik (2006):

Iсарri ta Hazparnek badie elgar eite, alderdi ortaik, eskuara zukako bat, mit... distantziaikilako bat, arraposki mintzo tuk; aldiz, gu [Amikuzen] punpeka bezala mintzo gituk, e, ni ono gehio beharba, bena, gure, erten die Amiküzeko eskuara jautzikaria dela, hek, aldiz, badie... emeki mintzatzeko indar bat egiten balüte bezala, e, merkatüko makiñunak bezala, alako eskuara ederra, ederra, errespeturekin bezelako bat. Denboa be-rean lotzen diau mia faltsuki, amiñi at, e, hola mintzo dela, biziki ederki eta, eztuk eta fin-fina re hau, bez, Hazparnekoaendako erraiten gindian: «ba eskuara ederra ik, onek, Hazparnekoa bezala, bena jakiteko egia non dien orrek, beaük arramintzaazi».

Ipar Euskal Herrian euskararen transmisioa abaildurik dagoen XXI. mende hasiera honetan, ikus Maia Duguine hizkuntzalari hazpandarraren ikuspegia (2009: 191-198), ahal ekonomiko gehiagoko hazpandarren balizko euskaldun irauteaz, oroitarazten baitigu Monzon zenaren 1966ko *Hazparneko anderea* antzerkiaren irakaspen irri-egingarria.

1.3. Hizkuntza-ospea Baxenabarreko eskualdeetan

1.3.1. Baxenabarre barrenean ere bada lehenesten den eskualderik; bearnesarekiko edo frantsesarekiko hartu-emanak kutsatu duelako edo, Amikuzeko eta oro har Baxenabarre iparreko euskarak ez du ospe onik ukan, aldiz, hegoaldeko Baxenabarreko erari iritzi zaio ederren, beste hizkuntzen kutsurik gabe jo ukan da; hona Ibarrolako Salaberrik nola ederresten dituen Garazi-Baigorrietako mintzoak (1856: viii):

parce que, dans ma conviction, le basque le plus pur est celui que l'on parle aux environs de Saint-Jean-Pied-de-Port, surtout à Baigorri, où il est en dehors de l'influence de langues étrangères

Mende eta erdi geroago ikuspegi horrek baxenabartarren gogoan iltzaturik dirau. Amikuztarrek usu ez dute beren mintzoa goستن, ezkerrean, hegoaldean nahiz eskuinean badira haiena baino hobeak; honela ziostan lekuko sarrikotar batek 2006an Baxenabarren euskararen kalitatea Garazin dagoela iritzirik, ez baita frantsesaren lexi-korat lerratzen:

nik maite ut biziki Donianeko eskuara, biziki untsa... guk erdia frantsesea juiten gia edo boxi ^bat frantsesarat (sic), andik e hek, heskuara egia... atxiki ute, baakite el^beka eskuaraz gu beno hookio.

Eta Amikuzeko Arbotin ere entzun dugu Baxenabarre hegoaldeko euskararen alde mintzatzen, Garazi edo Baigorrikoa lehenesten, 2006an ziostatenez:

na horien heskuara bethi nik biziki ederra hatzeman diat, Garazi ta Baigorri ta hor...

Eta Oztibarreko Zibitze herriko jaun bati ere entzun diot 2015ean Baigorriko euskara ederresten. Soka luzea du gai honek, gainera. Azkueren hiztegiak dakarrenez, badirudi xx. mende hasierako oztibartarrek berek ere ez zutela beren euskara begi onez ikusten; lekeitiarrak hiztegian *gohaindu* item-aren glosa dakarren lekuan honela ageri da (1905):

Ostibarreko mintzo basa hunek asia, gohaindia, okhaztatia bitzauteke ingoitik.

1.3.2. J.-B. Etcheberry idazle arberoarrak ez zion Amikuzeko euskarari estimaziorik; Sauveur Ibarrart misionestaz ziharduela, honela aurkezten zigun haren euskara (1986: 44):

etzen segur haren falta doi bat behaztopatzen bazen ere eskuaraz; Amikuze hori kas-koin herriari hurbil dago.

Ez da oraingo afera, Amikuzeko Adolf Berdeco amoroztarrak hala-hala aipatzen zion Rudolf Trebitsch etnografo austriarrari 1913an (Etxebarria 1994: 65):

aitortzen zit ezte la lapurtarra bezin gozua ez eta are xubeatarra bezin arina, aphezek berek pheedikietan uzten dutela bazterrean, bena guk, amikuztarrek maite diizi dena den, alainan guria uzu, gure aintzinekuek utzia eta Jinkuak ala nahi badu, gure ondokuer den bezala utziko duuna... gure mintzaiak gure auzoer etzi deus mailleatzekoik, bere ber badailazu eta agian luzaz oono iraunen zi hemengo eskualdetan.

Halakoxe tradizioa sortu da Amikuzeko euskararen kalitatea auzitara ekartzeko. Amikuzeko Arberatzeko adinetako lekuko baten alabak zioenez, beren mintzoak ospe txarra du, *pera* 'udarea' eta *xi/z/a* 'gerezia' erako maileguak ibiltzen dituzte euskaraz Amikuzen; euskara ona Hazparnen dagoela zioen.

Lekuko behauztar batek zioenez (2006) entzun du donoztiritarrendik edo iholdiarrendik Amikuzeko euskara epaitzen:

entzün diat bai nik e, entzün diat nik, e, erraiten Donoztikoek edo Iholdikoek ere bai, eta erraiten gure heskuaraz, guria biziki nahasia dela, e... hitz frantsesekin eta biarnesekin ere bai.

Jokabide horren aitzinean ez du uste hitzun arberoarren amikuztarrek inolako jeloskeriarik dutenik: *jeloskeriaik batee oendako*. Ez daki xuxen arberoarren juzguak zinez amikuztarren mintzoari lotuak diren, ala horien gibelean sakonagoko beste gizarte-osagai zenbait ez ote den ezkututzen: *eztiat uste hizkuntzari arras funski lothia zela*.

Euskaltzaindiaren *EHHA* atlaseko datuen bilduma egin zenean, Jutsiko lekukoak ere Oztibarren sentiera hori dagoela erakutsi zuen; zioenez, Amikuzen anitz hitz dute frantsesetik harturik: *ikhusten dut artho biltzian*, «*ono batu bi tur, bi tur*»; *zendako ez erran «bi itzuli»?* (17140 galdera).

2. Hizkuntza-aldaerak kurri

2.1. Lapurdiko aldaerak Garaziko bertsu eta liburuetan

Baxenabartarrei inguruko zein eskualdetako euskara duten gogoko galdeginez gero, ez da harrigarri izaten Garaziko euskara kalitatez jantzirik sentitzen dutela entzutea, baina halaz ere, idazle garaztarren testuetara mendebaleragoko hizkuntza-aldaerak sartu dira azken aspaldian. Garazi ibarrean dago Ezterenzubi, Baxenabarreko hego-ekialdean, mugakide du Hego Euskal Herria, Nafarroa Garaia. Garaziren mendebaleko saihetsean Baigorri ibarra dago, eta hegoaldean, berriz, Aezkoa ibarra; ekialdera Zaraitzu eta Xiberoa ditu, eta iparraldean Baxenabarreko Oztibarre; halaber, Garazitik ezker, goitixeago, Arberoa ibarra kokatzen da, Iholdi alderdi hori.

Hogeita lau urte zituen Mañex Etxamendi ezterenzubiarrak 1897an soldadogoaz bertsu idazten ari zelarik; haren bi ahapaldi hautatu ditut langaia aurkezteko:

Zorteak deitu izan gintuen
beraz, adixkide onak
soldadogoaren egiteko
oro elgarren lagunak
bai eta laster anaiak gare
hemen guziz eskualdunak
aberats ala pobre izanik
elgarrez estimu onak.

Bai Xuberotik, bai Lapurditik
eta Baxenabarretik
etorri izan gira guziak
hunarat Eskual-Herritik
bizi berri bat ere kausitzen
hunara jinez geroztik
pena guziak jasanen tugu
Frantziaren ona gatik.

Berrogeita bederatzi urte izan behar zuen Jan Piarre Arbelbidek 1890.ean *Erli-sionea: Eskual-Herriari dohazkon egiarik beharrenak* liburua argitaratu zuelarik. Donibane-Garazi ondoko Zaro herri ttipian sortu zen 1841ean Arbelbide kalonjea eta honela dio haren liburuko pasarte batek: *harria zare zu, eta harri horren gainean asentatuko dut ene Eliza, eta ifernuko indar guziak ez zaizko sekulan nausituko* (186).

XIX. mendearen bukaeran Baxenabarreko hego-ekialdean zazpi urteko aldeaz idatzi zuten bi garaztarron euskararen sintoma bera ageri da, idatzizko tradizioaren eragina eta indarra, XVII. mendetik harat aldaera literarioen artean Lapurdi itsas-hegiko euskararen moldeak nagusituz joanik. Niort-en sortu zen Edouard Bourciez irakasleak Garaziko eskoletako errient-errientsen bidez haur prodigoaren parabola bildu zuenean ere, Duzunaritze-Sarasketako testuan *cherrieri, mahatseri* ageri da (Aurrekoetxea & Videgain 2004: 196), baina *-eri* berri hori Lapurdikoa da, ez da Garazikoa, Etxepareren garaitik orain artean *-er* ibili dute garaztarrek. Bourciezek 1894an Garazin bildu itzulpenak ez dira beti Garaziko euskara erakusten ari.² Duny-Pétre sortzez donibandarraren euskal idazkietan ere, Lapurdiko euskara da haren *mendieri urbil* postposizioko datibo atzizkiaren pluraleko *-eri* aldaera. Baina idatzizko eragin honek ez zion hizkuntza-geografiaren alderdiari bakarrik eragiten, aldaeratik aldaerara gertatzen zen aldea denborari ere bazegokiokelako, ondoko § 2.4.-n ikusiko dugunez.

2.2. izan-en gare eta zare adizkiak

Etxamendik soldadogoaz 1897an idatzi bertsuari *anaiak gare* ageri da *izan* aditzean eta baita *etorri izan gira guziak* ere. Garaziko ene datu-bildumetan ez da *etorri* hitza agertu, *jin* elea da ene grabazioetan ageri dena eta garaztarrek darabiltena; halaxe adierazi didate Ahatsan eta Gamarten egin ditudan inkestetan ere, herrikoa *jin* dela, nahiz litekeena den, beste lekuko ahatsar batek erabilera zenbaitetan *etorri* ere inoiz esatea, lapurtarrek edo aetzekin ikasia duelako, Kalifornian beste eskualdeetako euskaldunekin hartu-emanan ukan duelako, bilobek ikastolatik edo euskara batutik etxera ekarririk edo etxera datu biltzera sartu zaion ikertzailearen aitzinean aldaera hori erabiltzeari egoki iritzi diolako.

² Uharten Estéot errientak dakarren *uhaitz* orduko herritarren elea ote zen? Egungo Garazin *erreka* bildu dut (Altzietan, Gamarte, Mendibe). Ibarrolako Salaberrik 1856an darabilen *uhaitz* izan daiteke Oztibarreko.

Jo dezagun orain aditz laguntzaileetara, idatzizko tradizioak Garazira dakarrena aurkezteko eta bertako erabileratik bereizteko. Lapurdikoa da *izan* aditz saileko *gare* aldaera, ez da Garazin ageri. Etxepareren garaitik hona, *girade* eta *zirade* aldaera pleonastiko zahar idatzien gora-behera alderdi batera utzirik, *gira* edo *zira* dira garazarrek hondarreko aldian ibili dituzten aldaerak, baina goitiko adibideetan ikusi dugunez, Etxamendik *gare* dakar eta Arbelbidek *zare*. Garazikoak ez, Lapurdiko itsas-hegian eta herrialde horretako hego-ekialdean baliatzen diren adizkiak dira *gare* eta *zare*, beharbada berranalisi batek eragin berrikuntzak. Lapurdiko testu zaharretan badira *gara*, *zara* aldaera zaharrak, eman dezagun, Leizarraga, Materra, edo Axularretan,³ baina hiru idazle horietarik inor ez zen itsas-hegian sortu. 1635eko *Devocino escvarra*-ren idazle Joanes Haranburu ere saratarra zatekeen (Villasante 1979: 72) eta *gara*, *zara* saila zerabilen, baina aldiz, Etxeberri Ziburukoak xvii. gizaldiaren hirugarren hamarkadan *gare*, *zare* dakartza eta baita ondotik Haranederrek, Pouvreauk, Argaiñaratzek, Etxeberri Dorrek, Aranbillagak, Gazteluzarrek, Urtek edo Xuriok ere. Nabardura geografikoetan sobera sartu gabe, adieraz dezadan itsas-hegian (Urruñako Zokoan, Ziburun, Donibane-Lohizunen, Getarian) eta barnealdeko Senperen eta Saran baliatzen direla adizkiok, nahiz eta egun *gai*, *zai* soilduagoak ere badabiltzan Lapurdin, Donibane-Lohizunetik iparrerat. Aldiz, hegorat *ge*, *ze* laburrak ditugu Biriartun, Hendaian, Urruñan, Azkainen... Bonaparte printzearen garaian hedadura zuten *gare*, *zare* adizkiek, entzuten ziren Basusarrin, Ahetzen edo Ainhoan ere eta Hermann Urtelek Arrangoitzen dakar *zare* (1916-17). Alta, *gare* eta *zare* kultura idatziaren eta Elizaren liburuen bidez eta eraginez Ipar Euskal Herri barrenean gaindi bidaiatzen ziharduten aldaerak dira. Aldaera horiek ez zituzten Xiberoko mendiak gaintitu: oro har, lehengo denboretan Lapurdin ahozko euskaran erabiltzen ziren aldaerak ez ziren Xiberoko idatzizko tradizioa sartu.

2.3. Izenordainen genitiboak

2.3.1. Harenak ez ziren Lapurdiko aldaerak idazteaz landa, Arbelbide zaroarraren euskara idatziak badu beste berezitasun geolinguistiko bat: *harri horren gainean asentatuko dut ene Eliza* dioenean (1890: 186), ene ustez bere-berea duen ezaugarri bat itzalpean uzten ari da idazlea, nahiz Arbelbidek ez zuen sortzezko ohitura guztiz ito: *Jainko ona, othoi zeure izen handia gatik athera nezazu neure etsayen eskutarik* dakar liburu berean, *zeure* eta *neure* aldaera hanpatuak (192). Arbelbidek Linschmann-Aresti legea betetzen duen besterik da, baina erabiltzen du aldaera hanpatua. Orduko Franzisko Laphitze irisartarrak ere *neure* aldaera dakar, *izan* ere, Ipar Euskal Herriko ida-

³ Behin darabil urdazubiarrak *gare: iragaitçaz gare hemen* (240). Idazketa-hutsa ote da, ala berrikuntzaren agerraldi bat, Axularri ihes egin ziona? Ez jakin, baina gerora Saran ibili dira honelako aldaera berriak, nahiz ez horiek bakarrik. Aniztasuneko ibilera gora-beheratsua da Sarakoa: 1776an Darroguy [Darroki?] izeneko idazkari batek *gare* dakar bazka aferez diharduen gutun batean (Zudaire 1968: 380) eta *gare* idatzi zuen Bernardo Etchetto alkateak 1781eko beste batean (382), baina 1780ko beste gutun batean *gara* ageri da bi aldiz (381). 1799. urteko beste batek *gara* dakar bi aldiz (Ondarra 1981: 478), eta datu horiekiko koherentzian Bonapartek *gae* & *gaa* eta *zae* & *zaa* bildu zituen. Schuchardtek *zaa* bildu zuen 1887ko udan eta Vinsonek 1895ean *zare*. Hermann Urtelek *ze* dakar (1916-17) eta 1922-25eko *Erizkizundi*-ak *gare*. *EACL*-n (1981) *ez gare ganen* dator eta Koldo Artolak *ga* & *za* bildu ditu.

tzizko tradizio zaharrearan izenordain genitibo hanpatuak ageri dira, baina denboraren buruan aldaera horiek galduz joan ziren Ipar Euskal Herriko eskualde anitzetan.

2.3.2. Izenordainen genitibo hanpatuen sistema bakoitzaren barrenean berrikuntzak agertuz joan dira han eta hemen. Nafarroa Garaiketik abiatuz gero, Beriainen *geuren* analogikoaren *-n* berria da lekuko, gerora *eu* → *au* aldaketaren bitartez hego-nafarreran *gauren* aldaera nagusi bilakatu dena, eta gainera, Beriainek *geuren* nahiz *geren* (1621: 17v) monoptongatua dakartza, baina behin baizik ez dakar *geren* Beriainek: *gueren becatuac* (1621: 17v). *Tratado*-an hogeita bat aldiz dakar *geuren* eta dotrinan ere beste hainbestetan. Gipuzkoari hurbil, Nafarroa Garaiko iparraldeko Aresoko paternoster zaharrearan ere *gere* dago. Nafarroa Garaiko 1729ko predikuak *geure* dakar, baina Estellerriko Frantzisko Elizalde 1735ean *gueuren* (5) nahiz *gueren* (87), bi aldaerak darabiltza. Gipuzkoan ere, xvii. mendearan hasieran, Azpeitiko abadesa errejidarraren 1622ko gutunak lekuko, badakigu monoptongazioa gertatu dela: *gurequin* dakar (Sarasola 1983: 124), nahiz badiren *çeure* (124) & *ceure* (125) ere. Gipuzkoakoa izateko itxura duen beste gutun batean *nere* dugu, Sarasolak aldaera honen idatzizko lehen agerralditzat dakarrena (129-130). Lekukotasun idatziei esker dakigu Lapurdiko itsas hegian ere xvii-an eta batez ere xviii-an bitarte fonikoko aldi hori izan zela, *nere*, *gere*, *zere* aldaera monoptongatuak erabili zirela; cf. Materraren *guere* (1623: 275), orrialde berean *ceure* osoago duena edo xviii-ko Xurioren *nere* (1978 [1788]: 218) eta *cere* (216) aldaerak. Ez dezagun ahantz Lapurdiko itsas-hegia, Beriainen Iruñerria eta Gipuzkoa auzo direla eta harremanean bizi izan direla: xvii. menderako hiru herrialdeetan ageri da *eu* → *e* monoptongazioa.

xix. mendeko Lapurdiko euskara idatzian iraganeko *neure*, *heure*, *geure*, *zeure*-ren ordain, *ene*, *hire*, *gure*, *zure* aldaera ez hanpatuak nagusitu ziren, baina *nere* aldaeraren ñabardura eginik: Duvoisin, Hiribarren, J.-B. Elizanburu, Duhalde, Jean Hiriart-Urruti zahararren lanetan edo M. Ariztiaren 1934ko ipuinetan ageri da *nere*. Aldiz, ez dakigu «gere» edo «zere» aldaerak zenbateraino baliatu ziren xix. mendeko Lapurdin, ez dira ageri, nahiz Bonaparterentzat idatzi ziren katiximetan Zugarramurdikoan *zere* ageri den. Lapurdikoetan *geonen* dakar Arrangoitzekoak eta Ainhoakoak *geurren* & *georren*. Arrangoitzekoaren itzultzailea Duvoisin izan zen eta Ainhoakoarena ere Duvoisin dela pentsatzen dute argitaratzaileek; cf. Pagola et alii (1994: 318).

2.3.3. Baxenabarreko eskualde gehienetan egun Linschmann-Aresti legea ez da iraganean bezain tinko gauzatzen, baina gai honi genitiboko izenordain indartuko *neure*, *heure*, *geure*, *xeure*, *zeure* aldaeren galera gurutzatu zaio; konparazione, Baxenabarreko Arberoa adibide neutroak entzuten dira egun: *ene baitan ukhan dut gogoan, pentsaketan* (Armendaritze); *ene baitaik* (Mehaine), zeinak adibidez, aldaera indartuan balia daitezkeen egun Aezkoan, Garazi ondoan, *eu* → *au* fonetismoaren bitartez: *erraten nue naure beitan* (Abaurregaina), nahiz aldaera ez hanpatuak ere entzun daitezkeen aetzen ahotik: *manatzen dute gure beitan* (Abaurregaina); *ene baitan* (Hiriberri).

Iparreko Baxenabarren antzina aldaera hanpatuak ageri ziren Amikuzen: Lukuzekeo jaun Charlesen alabarena bide den xvi. mende bukaerako gutuneko *suplicazen nizaucu auctore pareba nahi derautacun cherkatu neure duhuruian* dugu erakusgarri (Floristán Imízcoz 1993: 204), *neure* dakarrena, baina egungo Amikuzen ez dut

neure, heure, geure, zeure sail hanpatuaren herexarik aurkitu. Hanpatuen ordain aldaera arruntak ager daitezke: *eskola, eliza ta étxea, hori, hiru gauzak bethi ene bihotzean ekharri ituztanak* (Bithiriña); *nik baut ene gi[ž]ako debozionia Ama Ber[3]inan* (Behauze). Nolanahi ere den, agertzekotan, «guhaur-en» bezalako era «berri»-agoan agertuko zaizkigu aldaera hanpatuak: *e, e, e, guhaun behiekilan, hiru pare heikilan e-iten; bi behi parek idi pare atena iten tzikezien* (Arrüeta); *oihana, guk e undoan dizi oi^hana gurea oiana, ba, guhauna* (Arberatze). «Berriak» direlako testuen kronologian oinarri harturik adieraz daiteke, Baxenabarreko eskualde batzuetako izenordain hanpatuen morfologian, **gu-haur-e* → *geure* higadura foniko zaharraren ondotik, berriz ere forma osatu eta hiztunak *guhaur-en* erako aldaeretara lerratu direla dirudielako.

Lapurdiri hurbil, genitiboan *nic nere* eta *zuec niry nere* dakar Bidarraiko 1808ko gutun batek eta herri eta urte bereko beste batek *neri* datiboa (Ondarra 1981: 478-479). Aldiz, ondoko Orzaizen *nic neure partetic deffendiatuco naiz neure ahaliaz* dakar 1792ko gutun batek (Donostia 1934: 689). Lacombe Alduden xx. mendearen hasieran bildua da xiberotar baten ahoan ezarri esaldi hau: «Eztut gero neurekin. Ukhaiten dudaneko ari niz» (1971-72: 41). Ez da xiberotarra karakterizatzeko egin, izan ere, Zuberoan ez da honelakorik ibiltzen eta Baigorrialdean ez dakit Lacomberen garaiko 1911n honelakorik ibiltzen ote zen, ez jakin. Bonaparteren idazkietan *nahaun, guhauren & guhaun, zuhaun* eta *zahaun* 'zeuen' aldaera hanpatuak ditugu Baigorrialdean, baina «neure» erakorik ez, Uztaritzen ageri da *neure* bakarra eskualdeko Bonaparteren katiximetan.

Amikuzepeko Oztibarren Xarles Videgainek xx. mendearen bukaeran bildu datuetan ere ez da «neure», «heure», «geure», «zeure» erako aldaera zaharrik batere ageri (1989), baina ondoko Garazi ibarrean ez da Baxenabarre gehiengan bezala gertatu, izenordainetan genitiboaren aldaera hanpatu zaharrak gorde dira, horregatik uste dut, Lapurdiko eta Baxenabarre gehieneko orduko tradizioko aldaera ez hanpatuak erabiltzean, Arbelbide zaroarrak *harri horren gainean asentatuko dut ene Eliza* adibidean bere eskualdeko ezaugarri zahar bat ezkutatu zukeela. Bonaparteren garaiko Garaziko testuak lekuko dira eta egun ere garaztarrek izenordain genitibo hanpatu diptongodunak erabiltzen dituzte; hona Ahatsako adibide batzuk:

*ez, ez, e, bua, zeure heñekoa artzen duzu, geo belarra ezta pizu, e, idortia delaik
ba, hori da, ba... bo, zeure ustez iten duzu, e, lana, banan ez denen gusturat
ta jendiak... lupertzen 'aienatzen' zeure aintzinian
zoaza zeure oerat.*

Eta agertu zait *neure* aldaera ere Ahatsan; berebat, Ezterenzubin *neure eskuara* entzun dut eta Luzaideko gutun batek *xeure* dakar: *pentsatzen dixit engontik xeure mueble hon bea* (Kamino & Salaberri 2007: 20). Hegoaldeko Baxenabarren izenordain genitibo hanpatuen aldaerek Garazin iraun dute, baina Baigorrialdean ez, eskualde honetan *niauren* edo *ene* gisako genitiboak ibiltzen dira, ez «neure, geure, zeure» erakorik.

Nolanahi ere den, izenordain genitibo hanpatuen *eu* diptongoaren bilakaeraz bada Baxenabarreko ekialdean ilungune filologiko ttipi bat. Xarles Videgainek Oztibarren bildu datuetan ez da «neure», «geure»... saila ageri (1989), ezta «nere», «gere» monoptongatuen adibiderik ere, baina eskualde horretakoak izan daitezkeen 1913, 1916 eta 1918ko gutun batzuetan *nere*-ren adibideak ageri dira (Kamino & Salaberri

2004: 106-112). Nik segurik ez dut Garazin «gere» edo «zere»-ren adibiderik ezagutzen, baina Bourciezen Ahatsa-Altzietan-Bazkazaneko itzulpenean *yoanen niz nere aitaren ganat* dakar Oilloquy izeneko irakasleak (Aurrekoetxea & Videgain 2004: 190), eta itzulpenak badu Garaziko moldean eman izanaren itxura. Bestalde, Arbelbide zaroarraren lan idatzietan nagusi da *nere* aldaera hau. Nola daiteke egungo genitibo hanpatuetan *eu* diptongoari eutsi dion Garaziko idazkietan *nere* aldaeraren ale bat agertzea, horren kide «gere» eta «zere»-ren alerik izan gabe? Idatziaren bidezko eragin literarioak azal dezake *nere* aldaera Garazin, bestela ziurrenik jende garaztarraren ahoan iraunen bailuke *nere*-k, baina ahozkoan ez da ageri, *neure* ibiltzen dute egun ere; aldiz, adierazi dudan bezala, XIX. mendeko Lapurdiko idazkietan indarrez ageri da *nere*, Duvoisin, Hiribarren, J.-B. Elizanburu, Mixel Elizanburu, Duhalde edo Hiriart-Urruti idazleen lanetan, konparazione.

2.4. *eradun oinarriko adizki osoagoak eta soilagoak

2.4.1. Ibilera historiko-geografikoa

2.4.1.1. Hizkuntzan gertatzen diren prozesu historikoak ez dira beti nahi bezain argi eta garden ageri gure begien aitzinean, testu idatzietako emaitzak interpretatzean ez ditzakegu nahi bezain iritzi kategorikoak ukan. Joera nagusiak identifikatzeko gai izanik ere, datuek ez digute beti aukerarik ematen urrats guztien deskripzio xehe eta egiantzekoa egiteko, ez dugu gure hipotesiak frogatzeko edo infirmatzeko guztizko baliabiderik, lausotasun eta zalantza guneak gelditzen dira azterketaren ondotik ere.

Arestian aipatu ditudan Etxamendik eta Arbelbidek XIX. mendearen bukaeran Garazin idatzi zituzten aldaera batzuk ez ziren «ez Garaziko» bakarrik. Beste min-tzo batzuei mailegaturik zerabiltzaten aldaera zenbait galdurik egon zitezkeen orduko haien sorburuko eskualdean, era haietarik batzuk bederen ez ziren orduko Ipar Euskal Herriko ahozko euskararen atalak, liburuen bidez zirauten era supralokalak baizik, literaturan nolabaiteko ospea bereganaturik eta ibilera kurriturik zutenak. Gaiaz adibide argi bat aurkeztekotan, hona Arbelbide zaroarraren liburutik harturikako per-paus bat: *zuri emanen darozkitzut zeruetako erresumaren gakhoak* (188). Era honetako *-aro-* aldaerak XIX. mendearen bukaeran idazlearen sorterriko Garazin ala Lapurdin zinez baliatzen ote ziren adieraziko dut ondoko ataletan, baina lehenik **eradun* oinarriko adizkiek euskal idazle goiztiarren lanetan zein egitura zuten aurkeztuko dut eta bereziki, zer nolako bilakabide fonikoak jasan zituzten ondotik Ipar Euskal Herrian.

2.4.1.2. Ezker *d-/z-/l-* dutelarik, hiru bokal ageri dira **eradun* oinarriko adizkietan: *-erau-*, *-arau-* eta *-irau-*. Alokutiboetan *-irau-* aldaera ageri da: Leizarragak *dirauzteat* ‘zizkieat’ dakar, Etxauzek 1584ko gutunean *dirauztazu* ‘dizkit’, eta XIX-an Garaziko itzulpen batean Cazenavek *diakozie* ‘diote’ dakar, baina osagarri pluraleko sailean alokutiboa ez den *dirauz-* dago Gipuzkoan, XVIII. mendea arte ageri da eta aski aldaera osoak dira. Otxoa Arin ordiziarrak subjektua lehen pertsona duen *diutzu-dan* ‘dizkizudan’ dakar, *r* galdurik, baina beste pertsonetan aldaera osoak darabiltza: *dirauztan*, *dirautza*, *dirauzku* / *dirauzkagun* / *dirauztazula*. Aldiz, XVII. mendearen hasieran *-erau-* erakoak zekartzan Joan Perez Lazarragak Arabako lautadan: *deraus-tezu* edo *deraustrae*.

Bokal arteko *r* edo haren ondoko bokala galtzeak eragiten duen soiltzearen ibilera historiko-geografikoa aurkeztuko dut llabur. Nafarroan osorik daude **eradun*-en adizkiak xvi. mendean: Beorburuko 1536ko edo Olatzagutiko 1548ko ezkon-zinetan *de-rauçut* ageri da formulan, eta formula izanik pentsa liteke gordetzaille direla ere, baina galduz eta soilduz joan ziren gero aldaerok, izan ere *drauco* ‘ematen dio’, *eman draue* ‘eman die’ dakartza 1609an Iruñean saritu olerki batek eta Beriainek *ematen drauan* ‘ematen dian’. *Muta cum liquida* emaitza dakarren sinkopa honek Leizarraga beskoiztarraren *drauat* & *drauzkiat* / *drautak* & *drauztak* & *drauzkidak*, *draukuk* / *draut*, *drauka* / *drauzugu* / *draukazu* / *draudate*... aldaerak dakartza gogora; Lapurdiko Beskoitzen, gainera, bokal sinkopa bortitzak agertuko dira xx. mendeko lekukotasun dialektaletan (Duhau 1993: 19). Tartas zuberotarrak ere aldaera sinkopadun hauen ale batzuk dakartza eta ezagunak ziren Zalgize eta Oihenartenez landa, Gabriel Etxart legegizon zuberotarraren xvii. mende hasierako gutunetan ere badira adibideak (Padilla 2017: 473).

2.4.2. *Ipar Euskal Herriko berri xehea*

2.4.2.1. Jarraian Ipar Euskal Herriko aldaeren bilakabidea aurkeztuko dut. Baxenabarren Etxeparek **eradun*-en adizkietan *-erau-* eredia darabil xvi. mendearen erdialdean: *deraut* / *deraudazu*..., eta Charles Lukuzekoaren alaba egile izan dezakeen gutun batean ere *derauzut* / *deraut* / *derautazun* adibideak ditugu 1595ean. Alta, Etxeparek berak *-arau-* eredia darabil ere: *daraut*, *daraiela* / *darautazu* / *daraukate*; izan ere, Bertran Etxauz baxenabartarraren 1584ko gutunean ageri den eredu bera da: *daracodala*, *darauçut* / *daraudala*. Aldaera iduriak ditugu 1651n Olce apezpikua- ren aginduz Baionako elizbarrutirako argitaratu zen *Pregariac* izeneko idazkian, Nafarroa Behereko bertsiotzat jotzen den horretan: *daracot*, *darauciet* & *darauzquiciet* / *baitaraucu* & *darauzquiula* & *darauzquigun* & *darozquigu*, *darauzquicien*, *daraen*; eta subjektu pluraletan, berriz: *daracogu* & *daratçogun*, *daroztegu* / *daragute*. 1651ko testu honetan eta ondokoetan ohikoa da Lapurdin datiboa hirugarren pertsona de- nean **eradun* ez, *-*i-* erroa erabiltzea, testu honetako *diogu* & *diotçagun* / *diociela* & *diotçatcie* lekuko, baina **eradun* saileko adizkien forma aztertzea da orain ene helbu- rua. **eradun*-en aldaera monoptongatu *darozkigu* eta *daroztegu* horien erako formak Lapurdin ageri dira xvii. menderako eta geroztik ohikoak izan dira liburu idatzietan nahiz herri xeheak idatzi gutunetan.

2.4.2.2. Endemikoa da zuberotarren bokalen garapena, *-erau-* > *-erai-* > *-erei-* > *-eri-* > *-ei-* > *-i-* bilakabidea gauzatu dutela dirudi. Xiberoan goiztar gertatu ziren soiltze nagusienak, xviii. mendearen erdialderako. *Pronus*-ek (1676) —*eracaxi de- ricunian* (20), *eracasten derizquien* ‘dizkiguten’ (25)—, Belapeirek (1696) eta Olo- roeko kateximak (1706) dagoeneko *-eri-* eskema monoptongaturik darabilte, baina xviii. mendearen erdirako galdurik dago *r* Maisterren lanean (1757): *deiot*, *deizüt* / *deitadala*, *deio*, *deikü*, *deizü*, *deie* / *deiogü* / *deitazü*, *deiozü*, *deiezüna* / *deitaden*, *dei- kiela*; ordea, cf. *derenek*.⁴ Lehenagoko *-erei-* egituraren adibide apur batzuk geldi-

⁴ Adizkiaren luzeragatik edo azentuazio baldintzengatik luzaz iraun dezake *r*-ak bokal artean: Olatzagutian *derot* ‘dior’, *derogu*, *derozu*, *neron* ‘nion’, *genderon* ‘genion’ erakoak ibili dira oraino xx. mende bukaeran.

tzen dira idazkietan: Belapeirek *contu honic eztereyocie emanen dakar* (25) eta 1734ko *Othoitce eta cantica espiritualala-k esker dereiçut, Jauna* (32) edo *placerez dereit edukiten sasituric gogoua* (87).

2.4.2.3. Baxenabarreko euskal testu zaharretan hiatus handia dago XVI-XVIII. mendeen artean, ez baita kasik XVII. mendeko testu dei daitekeen deus. 1740 urtearen inguruan kokatu ohi da Luis-Maria de Suarez d'Aulan Akizeko aphez-pikuak eginarazi katixima, Pauen argitaratu zena, baina dakarren data bakarra aphez-pikuaren *manamendia*-ri dagokio, liburuak ez du argitalpen datarik. Idazki honetan aldaera soilak nagusi dira: *baitaut, daucuna, dee | deztegun | dautaçula | dacote, deete*; dena den, egitura osoagoaren lekuko *daraucun* ere ageri da (12). Norbaitek susma lezake testuko aldaera ugarienak soilduak izate hori, katixima *manamendia* idatzi ondotik izkiriatu izanaren ondorio izan litekeela, liburua 1740 urtearen ondotik idatzi izanarena, baina ez dago hori honela dela frogatzeko biderik, edo nik segurik ez dut ezagutzen. Garai beretsuan, 1750 inguruan datatzen du Manuel Padillak Lapurdi eta Baxenabarre bitarteko mugaren ondoan kokatua den Hazparneko *Kadet eta Bettiriño* izeneko idazkia eta soildurik eta laburturik daude bertako aldaerak ere orduko: *daccon, baitcacon & zangolaric | dacoten, zacotelaric*.

1782an argitaratu zen Lopez oztibartarrak ondu Alphonsa Rodriguez-en euskal itzulpena; bertan aldaera osoagoek kopuru handia egiten dute: *derako & deako, derauku & deraugula & deragu, derauzien, deree | derakotela, deraugute & deragute*; baina aldaera laburragoak ere badira testuan: *daukularik | daukutela*. Garai beretsukoa da Frantziako iraultzaileek Eliza katolikoarekin 1790ean zuten gatazkari buruzko agiri bat, Garaziko Bazkazanen agertua. Hazparneko mende Erdiko testuak bezala, soildurik dakartza adizkiak honek ere: *dako & dazko, zakon, dauku & dauzkigu, dauzkizien, zeela | dauziegu | dazkote, daukute*. Aldaera laburrak ageri dira 1792an Orzaizeko gutunean —*dautçudan & daco* (Donostia 1934: 689)—, baina Montevideotik Arnegiko Ondarrolara 1841ean igorri gutun batean *ygortcen darozuet* dugu, nahiz *derat* eta *dazconic* laburragoak ere badiren (Satrustegi 1971: 293) eta 1893an Uruguaitik Ondarrolara igorri beste batean *dautçugu* eta *dautçu* laburrak ditugu (Kamino & Salaberri 2006: 99); Luzaideko 1904ko batean *zinakon*. Garaziko euskara aurkeztu nahiz XIX. mendean Bonapartek Cazenaveri eginarazi itzulpenean ere aldaera soilduak daude Donibaneko katiximan: *dakota?, dauzkitzut | daut & daana, dakola, dauku & daun, dauzu, dauzie | dauzugu & dauzun & tauzuu, dauzieu | daazula, baiteezu | daazie, dazkotzie | dauziete, baiteete*.

Baxenabarreko datuak ikusirik, Suarez d'Aulanek inprimarazi *catichima*-k, 1740ko eliz-onespena duenak, 1790ko Garaziko agiriak eta mende Erdiko Baxenabarre ondoko Hazparneko testuak iradokitzen digute ziur aski XVIII. mendearen Erdialdeko Baxenabarren eta ingurumarietan soiltzea gauzaturik zegoela, baina Alphonsa Rodriguez-en itzulpenak ikuspegi hau amiñi bat lausotzen du, aldaera osoen kopuru handia dakarrelako 1782an eta guti direlako bertan aldaera soilduak. Halaz ere, filologoa lerra liteke pentsatzera Lapurdin baino, aldaera soilduak Baxenabarren lehena-gokoak direla; hurranen lerroetan azalduko dut uste edo aurreuste hau zertan oinarritu litekeen.

2.4.3. Lapurdiko berri

2.4.3.1. xvii. mendeko idazle lapurtarren liburuetan *-erau-* osoagoko aldaerak ibiltzen ziren (Mattera, Axular, Harizmendi), baina Etxeberri Ziburukoak, Harizmendik berak eta Argainaratzek erakusten digute *-arau-* > *-aro-* monoptongazioa xvii.ean berean gauzaturik zegoela; ondotik xviii-an Xuriok ere *-aro-* era hau zerabilen. Lapurdiko liburuetakoa era idatziei so bat eginez gero, pentsa liteke aldaera osoagoek luzazago iraun zutela Lapurdi aldean Baxenabarren baino, lapurtarrek baino lehenago soildu zituztela baxenabartarrek *derauko* / *darauko* erako aldaerak → *dauko* edo *dako* moldeetara; bestalde, Lapurdiko *derauka* aldaera guztiz galdu zela dirudi. Ikus ditzagun datuak:

Herri xehearen ahotik hurbil zeuden aldaerak itxaron ditzakegu Urruñako 1680ko gutunetan eta *-aro-* dakarte: *darocu* / *darocuegu* & *darotzubegoun* / *darocouten*. Testu idatziei so eginez gero, xviii. mendean egiturak Lapurdin aski osorik jarraitzen duela dirudi. Haraneder donibandarraren 1740ko ebanjelioa baliatzen ahal dugu lehen erdiko berri ukaiteko: *darotçuet*, *darozquitçuetet*, *daroadana* / *daroe*, *çaroen*.⁵ xviii. mendeko bigarren erdian literatura lanetan Bernard Larregi (1775, 1777) eta Alexandre Mihura donibandarrak (1778) eta André Baratzart lapurtarra (1784)⁶ egitura osoagoak idazten ari ziren aldetik, xviii-an baxenabartarrek soildurik zituzten aldaerak Lapurdin oraino egitura osoagoan zirautela pentsa daiteke. xviii. mendean erdialderako soiltze gogorra gauzaturik behar zuen **eradun* adizkietan Ipar Euskal Herriko barnealdean, hala Xiberoan nola Baxenabarren, nahiz eskualde batean eta bestean gertakariaren nondik norakoak desberdinak ziren; hartara, pentsa liteke aldaera osoenek Ipar Euskal Herriko barrenetik urrunen dagoen eskualdean iraun zezaketela, Lapurdiko itsas-hegian, hain zuzen ere. Ondotik ikusiko dugu ea honela izan ote zen.

Duvoisin kapitain ainhoarrak (1810-1891) *-aro-* erako aldaera osoagoak zera-biltzan xix. mendean oraino.⁷ Idazle jantzia zen kapitain ainhoarra, hizkuntza zi-

⁵ Hirugarren pertsona singularreko datiboan **-i-* sailekoak dakartza: *dioțca* ‘dizkio’, *cioen* ‘zion’ & *ciozcan*.

⁶ 1784an argitaratu zuen Baionan Baratzartek *Guiristinoqui bicitceco eta hiltceco moldea...* Duvoisinen eskuizkribu bati esker dakigu 1743an Duranan jaiorik, aitzak bere sorterrri Larresorora eman zuela eta bertako apaizgaitegian ikasi zuela, 1767an apezte zela, erbestetik itzultzean Uztaritzen eta Baionan egon zela eta 1826an hil zela. Duvoisinek dioenez, «a la pureté du langage des Labourdins de la côte, il joint le ton plus énergique des Labourdins orientaux» (Altuna 1987: 82). Villasantek dakarrenez (1979: 113) Daranatzek dio ezen «este libro cumple a maravilla la primera condición pregonada por las obras de nuestros autores vascos, la de unir la amplitud y la firmeza del dialecto labortano al aticismo y a la delicadeza del subdialecto kostatar «costeño». Eta Villasantek berak dio ezen «Baratzart excluye, por una parte, el abuso de las letras mojadadas *ll* y *ñ*, que quitan al lenguaje algo de su nobleza y de su dignidad; por otra, le conserva su vigor y energía natural por el empleo de las aspiradas» (113).

⁷ 1856ko *Liburu ederra* itzulpenean, 1857ko elhestaldietan, 1858ko *Laborantzako liburu*-ko solasetan, *Jaun Done Joani apostoluaren apokalipza*-ren itzulpenean... baina *Yaundoni Yohane apostoluaren apokalipsa*-n aldaera osoagoak nahiz soilduagoak dakartza: *darotzut*, *darozkitzut*, *darotzuet*, osoagoen artean eta *dauzkitzut* / *badaut* higatuagoetan; ia izen bera duen bigarren itzulpen hau ere letraren arabera baliteke Duvoisinek egin izatea (Pagola et alii 1994: 231). On Kixoteren itzulpenean ere bi erak eman zituen: *narotzuen* (Jauregi 2015: 198), *darot* ‘dit’ (184), baina baita soilagoko *nautzukeen* (184) ere.

nez zaintzen zuen Duvoisinek: Larresoroko apaizgaitegian ikasle bikaintzat zuten eta Lore Jokoetan literatur-lanen epaimahaiko partaide zen; halaber, Hiriart-Urrutik zioen Duvoisineen *Laborantzako liburua*-k eman edo eragin ziola herriko euskararen gostua (Lafitte 1971: 39). Hizkuntzaren kalitateaz interes handia erakusten zuen ainhoarrak adizki-aldaera osoagoak edo tradiziokoagoak lehenesteko joera edukitzea ez litzateke, beraz, harritzeko. Eta harena ez da joera pertsonal hutsa, J.-B. Elizanburu saratarrak 1889ko *Piarres Adame* elaberrian era bereko adizkiak baliatu zituen: *daroyat & darozkiat / darotak / darot & zarotan, zarotak, zarozkigun, darotzu / zarotatek*. Aldiz, XIX. mendeko Duvoisineen urte berean sortu zen Hiribarren azkaindarrak *-au-* egitura soildua darabil gehienik —*dautzudan / dauku, dautzue / dautedana* ‘didatena’—, nahiz baduen *deraut* ‘dit’ osoagoa ere. Aldaera luzeago eta laburragoen bikoiztasun honek XIX. mendean **eradun* adizkietan Lapurdin polimorfismoa zegoela iradokitzen digu; aldea idazleen ingurumariko aldaera geografiko-dialektaletan zetzan, ala Duvoisin edo J.-B. Elizanburu bezalakoen idazmoldea gordetzaila ote zen? Argitasun gehiago nahi baldin bada XVIII. mendeko Lapurdiko testu gehiagoren bila jo beharko da.

2.4.3.2. XVIII. mendearen erdialdean **eradun* adizkien higadura Baxenabarren Lapurdin baino aitzinatuago zegoelako aurreustea literaturak eragina dela jabetu naiz. Tradizio idatziak ez ditu Garaziko Arbelbide apezka eta M. Etxamendi bertsularia bakarrik kutsatu, filologoa ere kutsa lezake egin beharreko frogak egiten ez baiditu. Ordea, **eradun*-en aldaera osoagoek Lapurdin noiz arte iraun zuten jakitea ere ez da aise.

Arbelbide garaztarraren 1890ko arestiko *darozkitzut* adizkia dugu begiz joa: zer dakigu **eradun* adizkien *-aro-* aldaera horietaz? Lapurdiko itsas-hegiko bi idazle ez hain ezagunen jardunak adierazten digu XVIII. mendearen bigarren erdialderako eskualde horretan aldaerak berriztaturik zeudela: *Jean Dauphin cenaren eritassuneco circunstancia berezien errelacionea haren confessorac arguitarat emana* izeneko liburuan (Baiona, 1766) aldaera soilduak ditugu: *baidautzut, dautzuet / daut & dautzkit, zautan & zauzkidan / dautazuen*; aldiz, esker emateko formularen aldaera osoagoa iharaturik dago: *eskerrak darozkitzuet*, zeina testu bereko *dautzuet* soilagoarekin aldera bailiteke.⁸ Jean Robin (1739-1821) koblakari donibandarrak ere aldaera soilduak dakartza: *esker dautzut / dautzu hornituko / ematen dautzute*.

2.4.3.3. Herri xumearen mintzoa eta honen ahoskerak eta jokaerak literatura idatziak baino hobeki isla ditzaketen jende xehearen gutunei so egitea komeni da, eta zorionez, Lapurdiko herrietako XVII, XVIII eta XIX. mendeetako gutunak ditugu eskueran: arestian ikusi ditugu Urruñako 1680ko ale batzuk. Lapurdiko bi idazle ez hain ezagun horiek beren lana idatzi baino urte batzuk lehenago, 1757an Lapurdi itsas-hegitik Ameriketara abiatu zen *Le Dauphin* itsasontzia; bertatik Londresen berreskuratu diren gutunen berri eman du Baionako Iker erakundeak; cf. *Othoi çato etchera* (Lamikiz, Padilla, Videgain 2015).

⁸ Vinsonek ezohikotzat dakar bederatzi orrialdeko itzulpen lan hau; ez zuen jatorrizko testua ikustea lortu.

Le Dauphin-eko gutunek itsas-hegian garai hartan zein aldaera ibiltzen zen erakusten dute; aldaera osoagoak eta bilakaera jasan duten soilduagoak ageri dira horietan:

- *darotzut & darozkitzut & darozkitzudan, darotzuet / darot, darotzu / darozkizugu, darotzuegu / darotazu, darokuzun & darozkigutzun / darokute*; iraganean *narotzun / zarotan, zarokun / zinerotala & baitzinarotan & zinarozkidan & zinerozkidan*
- *dautzut & dautzudan & dauzkitzut, daunat & dauzkinat / daut & baitaut / dauku & dauzkigu, dautzu / dautzugu / dautazula & dauzkidatzun, daukuzuna / dautedatela, daukute, dautzute*; iraganean *naunan, nauzkitzun / zautalarik, zaukinala, baitzaukun, zauzkitzun / ziñautan & ziñozkidanak, ziñoizkan*.

Bilakatuago daude oraino Baionatik igorri zen gutuneko *dotzut, dotazu / notzula* eta *nozkitzula*; hauen kide da Hendaiatik igorri gutun bateko *dozkitzut*.

Ziburuko gutun bateko formularen, berriz, aldaera soildua ageri da: *guciec milla gorainsi dautçute*.

Le Dauphin itsasontziko 1757ko datu idatziak ikusirik —Urruña eta Ahetze herrietako gutun guti dago—, honela laburbil dezakegu dakarten informazioa:

-*aro*- anitz ageri da Getarian, Senperen eta Saran, eta gainera, ez dago herririk gutunetan -*aro*- egitura baliatzen ez duenik, herri guztietakoa da -*aro*-

-*au*- aldaera soildua anitz ageri da Ziburun eta Donibane-Lohizunen eta usu Azkainen, Getarian eta Bidarten

Sara herrian ez da -*au*- egitura ageri

Ondoko urteetako gutunetan ere ageri da polimorfismo hau: bazka aferez diharduten Sarakoetan *darotçuet* dugu 1769an (Donostia 1934: 693), *darocularic* 1773an (Zudaire 1968: 378) eta *darozuet* 1776an (379). Aldaera laburragoak ageri dira 1807an Itsasun: *dautaçun* (Donostia 1934: 694), baina Baztango Arizkunen Dominica de Larrondok *darozut* dakar 1777an (691). Berako udalari 1788an igorri gutun batzuetan, *daut* ageri da Donibane-Lohizunen idatzirik (Satrustegi 1986: 139) eta beste batean *daucu* (136), baina Urruñan 1788an idazten den batean *darocuçu* eta *darosquitçu* osoagoak (Irigarai 1972: 347). 1815ean Urruñatik Pasaiara igorri gutun batean aldaera laburtuak ditugu *nautçun* eta *cinnautan* —«ziñautan» ulertu behar da, *duçuinno, ohoinnaren* edo *ceinna*-ren bide beretik—, baina bada garbi ez dagoen *dazusquitçut* aldaera ere, Fausto Arozenaren transkripzioan (1958: 146). Nolanahi ere den, Urruñako datuen bikoiztasunak XIX. mendearen erdialdeko gutun batzuetan dirau: Kanada ondoko Frantziapeko uharte batzuetara Lapurdiko itsas-hegitik XIX. mendean idatzi gutunetan aldaera soilduak ageri dira (Egaña 1998) —*dausut & dausquisut* (Ziburu 1845, 497. or.) / *çaosquigun* (Urruña 1845: 495) / *dausquitçugu* (Urruña 1845: 495)—, baina oraino soildu gabekoekin batean. Urruñako 1844ko gutun bateko *darozquiat* (494) eta 1846ko beste bateko *darosquitzut* (495, 496) gutunaren hasieran daude hirurak, eta beraz formula ihartutzat har genitzake, baina gu-

tun horiexetan badira *r* duten adibide osoagoak ere, hasierako formulak ez, gutunaren erdian kokaturik: *darocu* (495), *darosquitzu* (494). Joxemiel Barandiaranek ere aldaera zaharra lamien dialektoa omen denean bildu zuen Zugarramurdin 1941ean: *Nork egin derauk?* (Irizar 1997: 157).

2.4.3.4. 1860 inguruan Bonapartek Lapurdin eginarazi edo itzularazi idazkietan eta berak bildu adizkietan ageri den errealitateak ez du XIX. mendearen erdiko Urruña eta Ziburuko gutun xumeagoek erakusten diguten bikoiztasun hura islatzen. Hiribarren idazle azkaindarrak aldaera soilduak dakartza eta aldiz, Duvoisin ainhoararren itzulpenek *-aro-* eredukoak, baina aldiz, Bonaparterentzat itzuli Donibane-Lohizuneko eta Ainhoako katiximek *-au-* dakarte. Donibanen *daukun* & *zaukun*, *dauzkigu* soilduak ageri zazkigu eta Ainhoan *dautzut* & *dauzkitzut* / *daukun*, *dauzku*, *dautzun* / *dauzkitzuz* / *dautazula* erak; silaben aldetik luzeago den aldaeran *u* gabe-koa da Ainhoako *dazkidatzula*.⁹

Bonaparteren uztako Sarako katixima Leonce Goietxe urruñarrak itzuli zuen eta *-ao-* dakar gehienik —*arau* > *aro* > *ao*—: *daotzut* & *daozkitzut* / *daokun* & *daozkigu* & *zaokun* / *daozkitzugu* / *daozkitatzu*; soildurik dakar *dazkidatzula* ere, nahiz badakarren *darozkitzut* adibide osoagoko bat. Eta behin *dautazula* dakar. Jakingarri da Bonapartek testuan *daotzun* → *dootzun* erako aldaketak egin zituela, *-ao-* → *-oo-* norabidean, izan ere, hark bildu aldaeretan *-oo-* ageri da Saran: *dootzut* / *doot* & *zootak* / *dookuzu* & *doozkiutzu* / *doot*. Egun ez da Saran *-oo-* sekuentziarik ibiltzen, baina Schuchardten lekuko Augustin Etxeberri bazerabilen: *dootzut* / *dooku* & *zookun* / *dookute*, *zoozkidaten*.¹⁰

Ttap galdu ondoko egoeraren bi aldaera mota ageri dira Arrangoitzeko katiximan, *-au-* eta *-a-* erak: *dautzut* & *dauzkitzut*..., baina baita *dazkitzut* / *dazkiu* / *dazkidatzula* era soilduena ere; baita Zugarramurdikoan ere: *dazquitzut* / *dazquidatzula*. Aldiz, Bonapartek *daut* ‘dit’ dakar Ahetze, Ainhoa eta Zugarramurdiko adizkietan, Urdazubi eta Arbonan *dat* eta Alkerdi auzoan *daat*; Arrangoitzen *dat* & *daat*.

2.4.3.5. Datiboa hirugarren pertsona ez den kasuetan garai hartan *edun* aditzek **eradun*-i lekua kendu zioten Lapurdiko itsas-hegian eta ingurumarietan. Bonapartek berak *nau* ‘dit’ erakoak bildu zituen Getaria, Donibane-Lohizune, Ahetze, Ainhoa, Urdazubi edo Zugarramurdin. Haren garaian adizki tripertsonalak ibiltzen ziren Saran; baita Schuchardten garaian ere eta honek zioenez emaztekiei bipertsonalak entzuten zizkien (1992 [1922]: 266). Barandiaran Saran izan zenean (1947) aldaera tripertsonal bakan batzuk baizik ez ziren entzuten eta egun bipertsonalak baliatzen dira: *zaitut* ‘dizut’, *zaizkitzut* ‘dizkizut’, *nintutzun* ‘zenizkidan’ (Irizar 1997: 56-62) eta halaxe da inguruko herrietan ere: Bidarten, Getarian, Arbonan, Donibane-Lohizunen, Ahetzen, Biriatuan, Hendaian, Urruñan, Azkainen, Senperen, Ainhoan...; Arrangoitzen maila apalagoan.

⁹ Ainhoako idazkiaren lehen itzultzailea Louis Marie Hyacinthe Fabre ainhoarra izan zen, baina ez dirudi haren lana Duvoisinen ez printzearen gogoko izan zenik; bigarren itzulpena, ene adibideak bilzteko baliatu dudana, Duvoisinekin egin omen zuen (Pagola et alii 1994: 318).

¹⁰ Augustin Etxeberri zapatain saratarraren laguntzaz 1887ko udan ikasi zuen euskara Schuchardtek (1992 [1922]: 249). Zapatain olerkari hau Webster, Vinson eta Dodgsonen laguntzaile ere izan zen.

2.4.3.6. Emaitzon arabera zer aipa daiteke **eradun*-ek Lapurdin jasan zuen soil-tzeaz?

2.4.3.6.1. Literatura idatziak (Duhalde, Mihura, Baratziart, J.-B. Elizanburu, Duvoisin) filologoari pentsaraz liezaioke Baxenabarren baino, Lapurdin adizki osoagoek luzazago irauin zuketela, baina XVIII. mendeko beste idazle batzuen lanean eta herri xumearen gutunetan aldaera soildu ttap gabeak ditugu XVIII. mendearen erdialdera Lapurdin, nahiz *-aro-* erako adizkiak ere ageri diren, hala herri xehearen gutunetan (batzuetan XIX. mendea arte, Urruñakoak lekuko) nola XVIII eta XIX. mendeetako idazle jantzien lanetan. Jakin nahiko nuke zer den Urruñako herri xehearen gutunek XIX. mendean islatzen dutena: formula ihartuak izan daitezke, baina XIX. mendeko Urruñako gutunetan bokal arteko *r*-ak dirau, literaturaren eraginagatik ala hizkuntza errealean honela delako? Cf. *-aro-* eskema Saran XVIII-an eta *-ao-* eredia XIX-an; Bonaparteren eskuzko oharretan, gainera, *-ao-* sekuentzia hori *-oo-* bilakatu zen. Gerora ere *-aro-* erako adizki osoagoek testuetan agertzen jarraitu dute. Maddi Ariztiak honelakoak nahiz laburragoak dakartza 1934an Saran Manex Lamothe senperrari bildu ipuinetan: datiboa «hiri» denean *daoiat* & *daozkiat* eta «hik hari» *daok*, baina besteetan osoagokoak: *darozkitzut* & *narotzun* & *narozkitzun*, *darotzuet* / *daroku*.

2.4.3.6.2. Baxenabarretik so eginez gero hala pentsa baliteke ere, **eradun* oinarriko adizkien forma osoagoari dagokionez, ez dirudi Lapurdiko itsas-hegia gordeztaile izan zenik, Lapurdiko hego-mendebalean baino lehenago gertatu zen berrikuntza itsas-hegian. Ainhoarra zen Duvoisin baina haren joera arkaizantea gehiago dirudi idazle jantzia izateari zor zaiola Lapurdiko hego-mendebalean sortua izateari baino, izan ere, Ainhoako Bonaparteren katiximarako Fabrerren itzulpena gaitzetsirik, printzearen gogoko lana egin nahirik *-au-* eredia —ez *-aro*— eman baitzuen Duvoisinek berak Ainhoako katiximan.

2.4.3.6.3. Zer esan daiteke Lapurdi ekialdeko Hazparneko datuez? XVIII. mendearen erdialdeko *Kadet eta Bettiriño* idazkiak dakarrenaren arabera, Ipar Euskal Herriko barnealdearekin doa Hazparne, eta bere berrikuntza sortu zuen, gainera: *zangon* ‘zion’ adizkia bezalakoetan barreneko *n* analogikoa dakar, *nk* → *ng* ahostuntzea eta guzti.

2.4.4. Ondorioz

Zaroko Arbelbidek *darozkitzut* idatzi zuen 1890.ean, baina argi dago hori ez zela Garaziko aldaera jatorra eta ez dirudi, gainera, garai hartan Lapurdiko ahozko mintzoan baliatzen zenik ere, izan ere, Bonaparteren uztak ez dakar honelako aldaerarik itsas-hegiko eskualdean. Dena den, zail da *-aro-* erako aldaera zaharrek XIX. mende erdiko Urruñan zirauten ziurtasunez jakitea. Berebat, aldaera osoagoak Baxenabarren XVIII. mendean zehazki noiz iraungi ziren jakitea ez da aise.

Ondoko orrietan, XIX. mendeko Arbelbide eta Etxamendi garaztarren jokaera bere ingurumarian kokatu nahirik, Ipar Euskal Herriko idatzizko tradizioaz eta ahozko euskaraz jakingarri diren hainbat argibide aurkeztuko ditut.

3. Mintzoen oharmena eta terminologia autore eta jendeen gogoan

3.1. Ikerbideak eta terminologia

3.1.1. Hizkuntza-geografiari begiratzean, hainbat autore eskualdetik abiatzen dira eta hautatu espazio horretako hizkuntza-ezaugarriez jarduten dute, usu ezaugarrien gora-behera historikoak ere aintzat harturik. Bestaldera ere egin ohi da; aldeztatik erabakitako hizkuntza-ezaugarri bat edo guti batzuk hautatzen dira dialekto bat eratzeko eta tasun horien ibilbide historiko-geografikoa aztertzen da eta ondorio historikoak ateratzen. Usu gertatu ohi da autoreek bi bide hauen gurutzean elkar topo egitea eta batzuek besteen lan egiteko era artean baino gehiago estimaturik aurreusteak ere amiñi bat arintzea, betiere ezaugarrien, espazioaren eta denboraren dialektikari loturik.

3.1.2. Ipar Euskal Herriko euskara aztergai dugunean zehazki zertaz dihardugun adierazi beharko genuke. Terminologia aski zabalduz izaten da autoreen artean eta hizkuntzaren zein errealitatez dihardugun argi adieraztea dagokigu. Izenburuak honela edo hala erabiltzen ditugun autoreon borondatea hauek operatiboak izatea da, baina jabetu behar dugu aipagai ditugun hainbat hizkuntza-errealitate ez direla sakon aztertu eta gai zenbaitez ez dagoela oraino ez adostasun ez ezagutza handirik. Autore batek baino gehiagok terminologia bera baliaturik ere, litekeena da gogoan ideia eta datu desberdinak erabiltzea, edo are ideia eta datu bertsuak darabiltzaten autoreek terminologia desberdina baliatzea ere. Guztion ulermenean aski era bateratuan ageri diren hizkuntza-errealitate batzuk eta zehaztasun gehiagoren beharra duten beste batzuk aurkeztuko ditut orriotan.

Herri xeheak eta autoreok baliatzen ditugun «Lapurdiko euskara» eta «Baxenabarreko euskara» izenek ez gaituzte itsutu behar. Badira arrazoiak izen horiek erabiltzeko, baina ez dira hizkuntza-ikerketa hotz, hertsu eta osoaren ondorioz sorturikako izen tekniko-zientifikoak. Ezaugarri ezagun eta nabarmen batzuetan fokalizaturik dihardugu Baxenabarreko euskaraz edo Lapurdikoaz, operatiboki gehiago ontologikoki baino, ez Lapurdik ez Baxenabarrek ez dutelako hizkuntzari doakionez barne batasunik. Hizkuntza-arrazoi hautatu xume batzuek argituko dute zergatik diodan «Lapurdiko euskara» eta «Baxenabarreko euskara» izenak usu ez direla baliagarri —5.2.4, 5.2.5. eta 5.2.6. §-etan beste hiru adibide gehiago dakartzat—:

- a) Bonapartek Lapurdi erdialdean eta ekialdean «behe-nafarrera» dialektoa zekusan eta horrek zerbait iradokitzen du: konparazione, Ipar Euskal Herri barrerako berrikuntza diren *gira*, *zira* erako adizki berriak ditugu Lapurdiko erdialde eta ekialdean. Bonapartek berak dio Arrangoitze, Basusarri eta Arbonan euskara lapurtarra behe-nafarreraren formek kutsaturik dagoela, in Schuchardt (1992 [1922]: 265).
- b) Muga adlatiboko aldaeretan nagusi da *-raino* & *-raiño* Lapurdin; Baxenabarreko ipar-ekialdean *-radi(n)o* eta hego-ekialdean *-rano*. Lapurdiko ekialdean bada Nafarroa Beherean baliatzen den *-rano*, eta zinezko simetrian, Baxenabarre mendebalean bada Lapurdin nagusi den *-raino*. Tasun honen arabera aldaera bat nagusitu den eskualdeak daude, bai, baina ez dago «Lapurdiko» eta «Baxenabarreko» euskara berezirik.

- c) Lapurdiko saihetsean eta Baxenabarreko mugaren ondoan dagoen Hazparne hiriaren kokaguneak ez du Lapurdik bere mintzoa eta Baxenabarrek berea dutelako ikuspegiaren alde jokutzen. Kokagune estrategikoa du, Arbelbidek berak zioenez (2004 [1890]: 269): «eta nola Eskualdunentzat asentatu nahi baitzuen misionest etche hori, ez zezaken nihon ere hain ongi ezar nola Hazparnen, Laphurdiko eta Nafarro-Behereko hegian, eskualde guzietara berdin errechki heltzeko pharadan». Demolinguistikoki ehunekoetan hazpandarrrak gehiago dira eskualdeko beste euskaldunak baino. Merkatu hiria izana da Hazparne eta xx. mendearen hasieran oskigintza sendoa ukan zuen, gainera: «mila langile ta gehiagoren lana bazaukaten orduan Hazparneko zapatariek. Dotzena bat lantegitan zabilzan horiek guziak, haundienak hiru ehunez goiti langile eta ttipienak hogeit bat» (Larre 1992: 267). Gizarte eta ekonomia aldetik erreferentzia izan da eskualdean eta hiriaren eragina hala Lapurdirat nola Baxenabarrerat hedatu da; horrek guztiak iradokiko luke hazpandarren hizkuntza-berrikuntza batzuk ondoko herrietara hedatu direla, hizkuntza-batasunaren haziak erein direla Lapurdi eta Baxenabarreko muga administratiboaren ondo-ondoan, eta horixe da hizkuntzak erakusten diguna, gainera; cf. 5.3. §. Baxenabarre mendebaleko euskaldun ugariren eskualdeburua izan da Hazparne, jendeak usu inguratu dira hiri honetara. Honela zioetan Amikuzeko oragartar batek (2006):

ama ta aita ta goxama zena-ta Hazparnen tzien iiltzen merkhastian, arrutze saltzen ta hola, amak bazien hemen holako kapeta at, erten den bezela, hartan eta zaria ta bate atxiki gabe juiten tzen Hazparnea, xendraka geo, ez bidez bide, xendraka, bazitzien eta, hola mendiz mendi, bazitzien bere bideak, xendra bidiak... nik ikhusi diat ama juiten Hazparneat merkhatura ni haurra nintzalaik ... ikhusi diat ba juiten uñez

Hazparneko euskaran gauzatu diren berrikuntza batzuk hauteman ditut Amikuzeko Oragarren eta ibarraren mendebaleko herrietako euskaldun baxenabartarren mintzoan.

3.2. Lapurdi

3.2.1. Leizarraga goiti-beheiti, literatur lapurterako liburuetan itsas-hegiko eta Sara alderdiko euskara agertu zen. Lapurtera idatzi hau ez zen monolitikoa izan eta halako garapena ukan zuen; xvii-xix. mendeen bitartekoa ezagutzen dugu (Pikabea 1993),¹¹ baina xx. mendean Lapurdiko autoreek idatzi duten euskararen nondik-norakoak aztertzeko ditugu oraino. xvii. mendeko eta ondoko idazle lapurtarrek idatzi liburuen garrantzia handia izan zen eta Lapurdiko mugez kanpoko Ipar Euskal Herriko liburuetan ere isla ukan zuen, Xiberoan salbu. Intuitiboki diot *Xiberoan salbu*, irakurri ditudan Zuberoako idazkietan ez baitut hauteman Baxenabarreko testuetan Lapurdiko tradizioak duen isla; nik segurik, autonomia handia hauteman dut idazle xiberotarren eretan. Gaia sakon aztertu du Padillak eta aurkitu du herexarik: eman dezagun, benefaktiboak Ipar Euskal Herrian —eta Nafarroako ekialdean erantsiko

¹¹ Berriki Esteve Materraren lanaren azterketa sakona argitaratu da (Krajewska et alii, 2017).

nuke nik— motibatiboaren lekua hartu ukana berankorra da Zuberoan eta ez da ohiko *-(ar)entako* atzizkiaren bidez gertatu, *-(ar)entzat*-en bidez baizik: «usantza berria kanpotik sartua dateke, erran nahi baita Lapurdiko tradizioetik, edo honen eragipena jasotzen duten egile zenbaiten eskutik» (2017: 175). XIX. mendean Lapurdiko tradizioko liburuak Zuberoako mintzorat itzuli ziren: Baratzianten meditazioe ttipiak, *Meditacioniac khristitarçuneco eguia, obligacione eta berthute pricipalez* (Oloroe, 1844), eta bada zuberotarren beste liburu bat ere Lapurdiko eragina dakarrena: *Maiatza edo Mariaren hilabetia* (Oloroe, 1852).

3.2.2. Literatur lapurteraren erdi zentzukide da Bonaparte euskalariak XIX. mendean erdialdean *labourdin des livres* deitzen zuen errealitatea (1991: 239). XIX. mendean idatzi zuela nabarmendu nahi dut, mende hartan lapurtarrek ahoz baliatzen zuten mintzoa eta orduko liburuetan ageri ziren aldaerak bereizi nahian ari baitzen printzea.

3.2.3. Idatzia izan ez den hondarreko garaietako Lapurdiko ahozko euskara da ezagutzaren aldetik sendotu beharko genukeen beste jokaleku bat ere, datuak bereziki XIX-XX-XXI. mendeetakoak ditugularik. Ez dezagun ahantz, gainera, Lapurdi herrialdeak ez duela hizkuntza-batasunik: Ziburu, Ainhoa, Larresoro, Hiriburua, Hazparne eta Bardoze ez dira lapurtarrak hizkuntza-ezaugarri batzuk partekatzen dituztelako, arrazoi jakin batzuegatik agintariak noizbait administrazio-barruti berean kokatu zituztelako baizik. Honek iradokitzen du «Lapurdiko euskara» adigaiak berez ez dakarrela hizkuntza-batasunik; izen hori irakurtzean uler bedi lapurtarrek oro har egiten duten euskaraz dihardugula edo bestela, Lapurdiko eskualde jakin zenbaitetan egiten den mintzo batez.

3.2.4. Aipa dezadan XIX. mendetik *Eskualduna* eta ondoko *Herria* astekarietan eta anitz liburutan ageri den nafar-lapurtera ere, Lapurdiko eta Baxenabarreko ezauzgarriak batera erabiltze hori: Hiriart-Urruti idazle hazpandarra ekar daiteke eredu-tzat (1859-1915), edo Piarres Lafitte zenaren 1944ko gramatika. Dialektoen azterketari dagokionez, Koldo Zuazok euskalkien sailkapenean batasun-estatusa eman dio (1998). Ez da ahantzi behar, ordea, Bonaparte printzeak lapurtera dialekto bat eta bi behe-nafarrera proposatu zituela.¹²

¹² Lapurteran bi azpieuskalki bereizi zituen: itsas-hegiko, Sara eskualdeko eta Ainhoako moten bidez azpieuskalki bat osaturik eta bestea Arrangoitze alderdikoa jo zuen. Mendebaleko behe-nafarreran Baigorri aldekoa zen azpieuskalki bat eta Lapurdiko behe-nafarrerak eratzen zuen bestea, Uztaritze eskualdekoak eta Lekorne alderdikoa. Ekialdeko behe-nafarreran Garazi, Arberoa eta Amikuze eskualdeek eta Bardoze herriak azpieuskalki bat eratzen zuten; honen barrenean, Garaziko eta Amikuzeko sailetan sartu zuen Oztibarre eskualdeko euskara. Beste azpieuskalkia Lapurdiko Beskoitze eskualdeak eta Urketako mintzoak eratzen zuten. Baztan ibarreko mintzoa lapurterari atxiki zion, Aezkoakoa mendebaleko behe-nafarrerari eta Zaraitzukoa ekialdekoari. Urdazubi eta Zugarramurdiko mintzoa Ainhoako eraren barrenean zekusan.

3.3. Zuberoa

Argi dagoen beste adigai bat Zuberoako ahozko euskararena da. Jendartean guztiz onetsirik dago xiberotarrek errutinizazio sozio-historiko, ekonomiko eta orografiko jakin baten bitartez, beren *in-group* egoeretan inork zalantzan jartzen ez duen dialekto arras batu eta berezi bat eratu dutela; besterik da dialekto horren izaera noiztik abiatzen den. Auzi hau areago haizatu da Miguel Ros Erronkaribarko alkateak eta Gabriel Etxart legegizon xiberotarrak XVII. mendearen hasieran elkarri idatzi zizkionten gutun argitaragabe eta garrantzizkoak berriki agertu direnetik. Arestian aipatu dut Zuberoako idazleek Lapurdiko aldaera literarioen iragazkortasunarekiko halako autonomia ukan dutela, bereziki xiberotarren liburuak Pauen argitaratu ziren artean, Belapeireren (1696) edo XVIII. mendeko idazleen lanetan; Jean-Louis Davantek 2008an zioenez, Belapeire da zuberera literarioaren aitzindaria eta gerora ere arreta eskaini omen zaio haren ekarriari Zuberoan.¹³ Testuetan oinarriz eta XVI-XIX. mendeen bitarteko Zuberoako euskararen arlo diakronikoa sistematikoki landurik, doktoretza-tesi bikaina ondu berri du Padillak (2017). Erreboluzione Handiaren ondotik zuberotarren liburu haietarik anitz Baionan argitaratu ziren. Gaia landu ondotik honela diosku Padillak (2015: 535):

Oloroeko diozesa zaharrak baitezpadako garrantzia izan zuen zuberera idatziaren sorreran eta egituratzean, Iraultza arteko zubererazko testu inprimatu gehientsuenak, manera batez edo bestez, hari lotuak izan zirelako. Era berean, elizbarrutiaren desegiteak (1801) eragina izan zukeen euskalki idatziaren bilakaeran: XVIII. mendeko testuek jarraikortasun nabarmen bat erakusten badute, XIX.ekoetan (eta bereziki lapurteratik moldatuak izan zirenetan) literatur lapurteraren eraginaren zantzuak aurkitzen ahal dira. Bistan da, Oloroeko apezpikutzaren babesa literatur zubereraren historia moldatu zuten faktoreetako bat baizik ez dugu.

3.4. Baxenabarre

3.4.1. Gugana heldu testuen arabera, ez dirudi XVII eta XVIII. mendeetan Nafarroa Behereko euskal idazki dialektal sendoak ontzeko girorik izan zenik. Bonaparte printzeak arrazoi zuen *baxenabar eskuara* libururik gabeko mintzotzat hartu zuenean.

3.4.2. Baxenabarrez ere Lapurdiz bezala diot: Aiherra, Zohota, Landíbarre, Doñaixti, Aldude, Behorlegi herrietako mintzoak alderaturik, batasunaz gain herri bartekeo mintzotik bestera hedadura geografiko desberdineko berrikuntzen konbinazioak hautematen dira, ez da baxenabartarren euskara edo mintzo batu bat ageri.

3.4.3. Zehaztasunez jardun behar da Lapurdiko euskarak Baxenabarrekoan eragin duela adieraztean edo baxenabartarren era batzuk Lapurdiko tradizio idatzi sendo eta aski batura sartu direla baieztatzean. Ez diogu hau bi adierazpen horiek gezurra direlako, ez dugu uste funtsean gezurra direnik, baina iruditzen zaigu baieztapen horien barreneko osagaiak eta gertakari horien garaiak ezagutzeak, hizkuntza-ezauga-

¹³ Belapeireren lanaren hiztegi bikaina ondu du Pello Agirrek (2017), baina argitaragabe dago oraingoz.

rriak zehazki zein diren eta ezaugarri horien geografia-hedadura zein den xuxen jakiteak orain arteko gure ezagutza sendotu, bermatu eta behar den kasu guztietan berriztatuko edo aldaraziko duela.

Lapurdiko euskara idatzian Baxenabarrekoak eragin duela adieraztean, ziurtatu behar da, errealitatean ez ote den gertatu ezaugarri batean behintzat Ipar Euskal Herri barreneko tasun bat ezker mugitu dela, eman dezagun, Hazparneko eskualdetik Lapurdiko mendebalerat; eta Lapurdiko euskarak Baxenabarrekoari eragin diola diogunean, ez ote garen ari gehiago, «Lapurdiko liburuetan» nagusitu den ezaugarri geografiko itsas-hegiko eta izaera literarioko batez, «Lapurdiko» ahozko ezaugarri geografian hedatu batez baino.

4. Lapurdi, Baxenabarre eta Zuberoako euskara denboran zehar

4.1. Eskualdeetako hizkuntza-berrikuntzak

Egun hainbat berrikuntza hautematen dira Ipar Euskal Herriko eskualdeetan sorturik, ez dutenak geografia-hedadura handirik bildu; eman dezagun, hondarreko mendeetan Lapurdiko itsas-hegian gertatu direnak —hauexen aztertzen dihardu Maitena Duhalde ziburutarrak bere doktoretza-tesian; Donibane-Lohizuneko euskaraz, cf. Gimet (1950)—, Lapurdiko hego-mendebalean baliatzen direnak —cf. Montoya 2004 (303-310); Schuchardten 1922ko lanak Gerhard Bähr-en gaztelaniazko itzulpena du orain (1992)—, Larresoro alderdikoak —biziki interesgarri eta emankorra da eskualde horretako euskara aztertzen duen Irantzu Epelderen doktoretza-tesia (2003)— edo Baigorrialdean (Zuazo 1999), Hazparnealdean, Amikuzeko eskualdean eta Garazikoan ageri direnak; Oztibarreko eskualdean ez dut bere-berezko tasun berririk hauteman, historikoki komunikazio inter-linguistiko maila handia ehun dute ibar honetako hitzunek (Camino 2015).

4.2. Hedadura handiagoko berrikuntzak

Badira beste berrikuntza hedatuago batzuk ere, Xiberora izan ezik Ipar Euskal Herri gehienera heldu direnak; dakigunez, hauetarik batzuk

- a) Ipar Euskal Herrian sortu berrikuntzak dira, Lapurdi-Baxenabarreko eskualde anitzetara hedatu direnak

eta

- b) beste berrikuntza batzuek, berriz, Euskal Herriko saihetsetakoa ez den euskara orokorrean sorturik, erdiguneko Euskal Herri zabalera ezker-eskuin jo dute eta baita Ipar Euskal Herrira ere; berrikuntza hauetarik anitz Lapurdi-Baxenabarren ageri dira, baina ez dute Xiberoa inguratzen duen mendialdea gainditu edo iragan

4.3. Ekialdeko saihetseko berrikuntzak

Berrikuntza endemikoen sail ugari bat bada, itxura guztien arabera Xiberoan gauzaturik, herrialde horretako euskara arras batu eta berezi bilakatu duena. Bada-

kigu Zuberoan nagusi diren eta beharbada herrialde horretan garatu diren berrikuntza batzuk Erronkarin eta Zaraitzun ere ageri zirela eta bat edo beste oraino Amikuzen ere ibiltzen dela, baina Erronkarik, Zaraitzuk edo Amikuzek Zuberoarekin partekatzen dituzten berrikuntzak ez dira beti berak, batzuk bai, baina guztiak ez. Ekialdeko berrikuntzen konbinazio ugariena Xiberoan gertatzen da, bai, baina ez dira ezaugarri hauek guztiak Xiberoan, Erronkarin, Zaraitzun eta Amikuzen batera ageri, azpikonbinazioak daude, betiere xiberotarrena delarik ekialdeko ezaugarrien konbinazio ugariena; saihetseko mintzo batez dihardugun aldetik, geolinguistikoki koherenteena ere da.

4.4. Iraganeko Garaziko tasun zenbaiten emaitza

4.4.1. Hizkuntzaren inguruko aferak ez dira iraunkorrak, XIX eta XX. mendeetako mintzoaren aldean, Baxenabarreko euskaran bestelako joerak ageri ziren iraganean. Adibidetzat Etxepareren 1545eko euskara hartzen baldin badugu, galdu diren ezaugarri zaharrak aipa daitezke lehenik, konparazione:

1. *eguiara* ‘egia’ → Ø¹⁴
2. *bat hori* ‘bata’ → Ø¹⁵
3. *ihaurorrec* & *çuhaurorrec* → Ø¹⁶
4. *ezein* & *ezin* izenordain zehazgabea → Ø

Eta badira, gainera, hainbat item lexiko Etxepareren XVI. mendetik orain bitartean Garazin galdu edo ordezkatu direnak; Ahatsan lekuko gamartear bati 2017an egin inkestan jakin dut honakoak ez dituztela ibiltzen, galdutzat eman dizkidate: *dihuru* & *diru*,¹⁷ *edeki* ‘kendu’, *eriden*,¹⁸ *erraz*,¹⁹ *jalgí*²⁰... Beste hitz batzuk garazta-

¹⁴ Garaztarrek *egia* esaten dute *egun*; Etxepareren garaian *-a* bukaera duten hitzei mugatzailea erans-tean garaztarrek *-ara* bukaera zein mailatan edo zenbat kasutan baliatzen zuten ez dakigu, baina bada-kigu gertakari hori bizirik izan dela Zaraitzun XXI. mendearen hasiera arte. Azkuek Mugerren dakar (*Morf.*, 661), baina EHHA-n *alába* dugu herri honetan XX. mende bukaeran. Julen Manterolak Euskal Herriko dokumentazio zaharrea beste eskualde batzuetako testuetan ere aurkitu du gertakaria (2015: 47, 98. oinoh.).

¹⁵ Ez dakigu *bat hori* ‘bata’ erak noiz arte iraun duen Garazin, baina ondoko Aezkoa ibarrean *Eguberri* izendatzen den kantuan gorde da arkaismo hau. Hiriberriko aldakian dugu zati hau: *oferenda onik emako dugu portale Belenekora, batorrek* ‘batak’ *urres bertzeorrek* ‘besteak’ *mirra, Belenek insenzo atxona*.

¹⁶ Etxepareren pertsona izenordain indartu pleonastiko horien ordain, aldaera soilagoak ditugu egungo Garazin: Luzaideko *hiáuk* eta *zuháuk* lekuko (Kamino & Salaberri 2007).

¹⁷ Egun *sos* ibiltzen da Garazin, baina ibarreko XIX. mendeko testuetan *dihuru* eta *diru* ageri dira; Ibarrolako Salaberri oztibartarrak *diria* dakar San Mateoren ebanjelioan eta baita Iribarnegaraik Baigorrikoan ere.

¹⁸ Orain *atzeman* ibiltzen da, baina *ideren* aldaera darabilte Ibarrolako Salaberrik hiztegian eta Etxamendi bertsulari ezterenzubiarrak; Cazenavek XIX-ko itzulpenetan *ideiten*, *ideeinen* & *ideein* dakartza eta Bourciezek Donazaharren *ediren* eta Lakarran *idiren* (1894). Zaraitzun *erden* gorde da berriki arte eta aetzek *eridenen dugu eridenen* kantatzen dute eguberrietako eske kantuan, baina ahazkoan ez dute ibiltzen.

¹⁹ Egun Ahatsan edo Gamarten ez da ibiltzen, *ai[ž]e* baizik eta halaxe dakar *Erizkizundi*-ak Donibanen. Ibarrolako Salaberrik *erretch* dakar eta Arbelbidek *errech*; Duny-Pétrék *errexki*. EHHA atlean bada *errexago* eta *errestasuna* Ezterenzubin, baina Gamarten diostate Garazin *aiseria* ibiltzen dela.

²⁰ Cazenavek Garaziko ebanjelioan *atheatu* dakar, egun Gamarten legez, baina *jalgí* dakarte Bazkaneko agiriak (1790), XIX. mendeko Garaziko Bonaparteren itzulpenek nahiz Trebitschek (1913).

rrek idatzi testuetan ageri dira, baina egun ez dira ezagunak ibarrean: *arren* ‘bada, beraz’,²¹ *nabaritu...*²² Baina badira denboraren eragina jasan eta Garazin iraun duten hitz edo aldaerak ere, eman dezagun, Etxepareren beraren *dono* ‘dohaina’. Hedadura handikoa da *janari*, ahozkoan Baxenabarren entzuten ez dudana, *jatekoa* edo *jana* baizik; Aezkoan ere *xana* & *xatekia* ibiltzen dira, baina Aezkoan ez da «janari» ageri. Garazin formularen entzun dut: *ta oRdian jaun eRtoRa asten da* «Jauna benedikak zkitzu orai aRtuko ditugun janari ta edari ^hau», *ta gelariak eRten dako...*; Gamarten ere leku-koak diost *janari* ibiltzen dutela.

Morfologian adierazi dut iraun dutela Garazin *neure*, *geure*, *xeure*, *zeure* erako ize-nordainen genitibo hanpatuek ere.

4.4.2. Gramatikako ezaugarri batzuek denboran aldaketa fonikoak jasan dituzte:

5. *buruyan*, *orduyan*, *duyena* → *burian*, *ordian*, *diena*²³
6. *haur* erakuslea → *hau*²⁴
7. *ceinbait* ‘zenbait’ → *zemait*²⁵
8. *cerutica* → *zerutik*
9. *yxilica* → *ixilik*

Eta badira hitzen aldaera fonikoak egun Garazin beste era batera ibiltzen direnak ere; hona sorta bat: *ainguru* —Etxeparek, Bazkazaneko 1762ko 8. predikuak, Ibarrolako Salaberri oztibartarrak (1856) eta XIX. mendeko Donibaneko katiximak dakarte (Pagola et alii 1999a: 156), baina egun Gamarten *aingeru* ibiltzen dute—, *aufari* —XIX-an Cazenavek dakar, baina Etxeparek darabilen bezala *afari* bildu dut Gamarten—, *bardin* —Cazenavek Garaziko ebanjelioan dakar eta Baigorrikoan ere halaxe da; Bourciezek ere Ainhize-Monjolosen bildu zuen, baina Garaziko beste herri batzuetan *berdin*; egun *berdin* ibiltzen da Garazin—, *behar bidian* ‘beharrean’,²⁶ *etxen* —edo *gue etxen*; entzuten da *etxen* oraino norberaren etxea adierazteko, baina Gara-

²¹ Cazenavek Garaziko ebanjelioan dakar eta baita Bourciezek Garaziko sei herritan ere (1894). Zairaitzun, Xiberoan eta Oztibarren entzun dut *arren*, baina Amikuzen bakan, Oztibarre ondoko Uharten baizik ez.

²² Baxenabarren guti baliatu da, baina Oihenartek badakar; hona Garaziko Bazkazaneko 1790ko aginduan: *arthaldia ohoilduric nabaritzen dienian, oyhiari emaiten ohi du arçain legalac* (Orpustan 1991: 111); egungo Gamarten *ezaun dixi* bildu dut.

²³ Satrustegik Luzaiden aurkitu 1893ko gutunean bada *atacatuyac*, Kaliforniatik igorririk; egun arkaismo gisa Luzaiden biraoetan dirau epentesiak: *deurrúya*, *kakazúya*, *zorrizúya* (Kamino & Salaberri 2004: 93).

²⁴ Ipar Baxenabarreko testuetan *haur* ageri da XVIII. mendean eta zuberotarren testuetan XIX. mende arte iraun zuen; XX. mendeko Erronkarin ahoskatzen zen *-r* hori oraino.

²⁵ Bazkazaneko 1790eko agiriak ere *ceinbait* dakar (Orpustan 1991: 108) eta Donibane-Lohizunen 1788ko gutun batek *ceinbat* ‘zenbait’ (Irigarai 1972: 346). Araban ere Landuchiok *çeynbat* ‘zenbat’ dakar eta Lazarragak *zeinbat* & *zinbat* (Zuazo 2012: 48, 246). Kaliforniatik Arnegira 1893an igorri gutun batek *cembait* dakar (Satrustegi 1971: 298) eta Bourciezek Lakarran eta Uharten, baina Donazaharren *çombeit*.

²⁶ Arras baliatu da aldaera hau Lapurdiko tradizioan, baina Zuberoakoan ez. Egund Garazin ezezaguna da, baina Baxenabarreko eta Garaziko testu batzuetan ageri da: Bazkazaneko 1762ko 3. predikuan, Alphonsa Rodriguezen itzulpenean, 1790eko Bazkazaneko eliz-agirian, *San Mathiun* Cazenaveren Garaziko ebanjelioan, Arbelbideren lanean edo M. Etxamendiren bertsuetan. Ez dakit berrikuntza hau Garazin inoiz baliatu ote den, ziurtasunez adierazi edo bermatu ahal ukaiteko zailtasun handia dakusat.

zin *etxean* nagusituz doa—, *etzin* —Etxeparek dakar, baina Cazenavek eta Bourciezek *etzan* dakarte, eta egun *etzan* ibiltzen da Garazin—, *eutzi* —Etxeparek *utzi*-rekin batean dakar, baina egun *utzi* baizik ez dago Garazin—, *heben* ‘hemen’ —egiazki Altzietan eta Mendiben entzun dut, Etxeparek zerabilen bezala, eta Bourciezek Lekunberrin eta Zaron dakar, baina Gamarten *hemen* eman didate—, *hirur* —halaxe dakarte Etxeparek, 1790eko Bazkazaneko agiriak eta Cazenaveren Donibaneko katiximak, baina *Jonasen liburua*-n *hirur* → *hiru* zuzenketa egin zuen Cazenavek berak; egun Garazin *hiru* & *iru* darabilte—.

4.4.3. Egun erdiguneko Euskal Herri zabalean nagusi dabiltzan aldaera berri ugari iraganean Garazin baliatzen zen ezaugarri zahar sorta bat ordezkatu zuten, oraino Xiberoan baliatzen den arkaismo sorta, baina ezaugarriok Zuberoan dirautelako eta egun Garazin ageri ez direlako, ez dugu adieraziko Garaziko euskara eta Zuberoakoa iraganean kidetsukoago zirela, horregatik ez bederen. Beste tasun berriago batzuek zaharragoak ordezkatu dituzte Baxenabarren edo Garazin, baina Zuberoan ez. Baxenabarre Zuberoatik hizkuntzaz lehen baino urrunago dago orain eta Lapurditik lehen zegoen baino hurbilago

- a) Euskal Herri orokorreko berrikuntza batzuk Xiberora heldu gabe Lapurdi eta Baxenabarrera heldu direlako:

10. *-tarzun* → *-tasun*²⁷
11. *ene, zure* → *enetako, zuretako*
12. *-reki* → *-rekin*²⁸
13. *ni<z>az* → *nitaz*²⁹
14. *honez, haiez* → *huntaz, hetaz*
15. *ebili, ekusi & ikhus* → *ibili, ikhus(i)*
16. *ezarten, ialgiten, igorten* → *(e)zartzen, igortzen*³⁰
17. *betheren, ebiliren, galduren* → *betheko, ibiliko, galduko*

eta

- b) Lapurdiko eta Baxenabarreko eskualdeetan gertatu diren berrikuntza ipartar batzuek bi herrialdeak hizkuntzaz lehen baino areago batu dituztelako, berrikuntzok xiberotarrengana heldu ez direlarik:

18. *begiez, hilez* → *begietaz, hiletaz*
19. *ehor, ehon* → *nehor, nihun*

²⁷ Ibarrolako Salaberri oztibartarrak *-tarzun* dakar San Mateoren ebanjelioan eta Bourciezek Garaziko Lekunberrin (1894), baina Cazenaveren Donibane-Garaziko katiximan eta *Erizkizundi*-an *-tasun* ageri da.

²⁸ Ibarrolako Salaberri *hareki* dakar San Mateoren ebanjelioan (1856: 26, in *Opera Omnia Vasconice* III, 345). Bourciezek, berriz, Garaziko Lekunberrin *gourequi* eta Mendiben *goueki* (1894).

²⁹ Bourciezen itzulpenak *certzas* dakar Garaziko Lekunberrin (Aurrekoetxea & Videgain 2004: 208), baina *certaz* Mendiben eta *certas* Donazaharren; *Erizkizundi*-ak *nitaz, huntaz, hortaz...* Donibanen (1922-25).

³⁰ Garazin ez dut *jalgi* entzun. *-ten* → *-tzen* berrikuntza orain ari da ekialdera heltzen: Amikuzen oraindik ere era zaharrak ageri dira, berriekin lehian. Arberoako Mehainen ere era zaharrak eta berriak entzun ditut.

20. *baledi* → *baladi*³¹

21. *i(t)zak* → *zkik*³²

Beste berrikuntza batzuetan xiberotarren bidaide dira baxenabartarrak:

22. *niri* → *eni*³³

23. *-reki(la)* → *-rekilan*³⁴

24. *zein* → *zoin*³⁵

25. zuketa alokutiboa (Lapurdiko Aturrialdea barne)

Xiberoko jardunak ere zerikusia ukan lezake Garaziko berrikuntza honetan:

26. *berce* → *beste*³⁶

4.4.4. Garaziko beste aldaera lexiko batzuek eskualdeko kutsua dute, ingurumari-ko hedadura: *atheatu* ‘atera’ —Lapurdin bezala, Maddi Ariztiak senpertar baten *ateratu* dakar (1934: 104, 120); Garazin Cazenaveren ebanjelioak dakar eta Bourciezek Eiheralarren; nik gamartear bati entzun diot; Garaziko itzulpenetan *botatu* ‘bota’ dakarte Cazenavek (92) eta Bourciezek eta ondoko Aezkoan ere bada *botatu*—, *buztarri* ‘uztarria’ —Bizkai edo Bidasoaldean bezala; Ipar Euskal Herrian Garazin baizik ez da ageri, baina hegoaldeko Esteribar, Erroibar, Aezkoa eta Zaraitzun ibiltzen da—, *euritu* ‘euria egin’ —Ibarrolako Salaberrik bezala; Gamarten entzun dut eta ondoko Aezkoan *auritu* ibiltzen da; Esteribarren aita Intzak *euritu* dakar eta Lizarraga Elkanokoak ere bazerabilen *uritu*—, *idoki* ‘ireki’ —Cazenaveren XIX. mendeko itzulpenek dakarte; Ahatsan eta Gamarten entzun dut—, *intzun* ‘entzun’ —Baxenabarren hedadura handia du eta Garazin ere baliatzen da; Cazenaveren XIX. mendeko Garaziko itzulpenak eta Duny-Pétréren lanak dakarte, baina Arbelbidek *entzun*—, *izuzki* ‘erratza’ —Cazenavek XIX. mendean San Mateoren Garaziko ebanjelioan dakar (40); egun ere Garazi eskualdean ibiltzen da eta ondoko Aezkoan *zuzki* & *xuxki*; Oztibarre eta Zuberoan *erratz* dago eta Lapurdiko ekialdean eta Baxenabarreko mendebalean, Baigorrialdea barne, *jats* ibiltzen da—.

4.4.5. Badira Baxenabarrek eta Zuberoak iraganean partekatu zituzten eta oraino ere batera darabiltzaten berrikuntzak, Lapurdin —edo Lapurdiko mendebalean bederen— gauzatu ez zirenak eta orain ere lapurtar anitzek ibiltzen ez dituztenak, iru-

³¹ Nahiz Bourciezek Ezterenzubin *balédi* dakarren (Aurrekoetxea & Videgain 2004: 201); aldiz, beritirik, *Erizkizundi*-ak *balaki* bildu zuen Donibanen (1922-25).

³² Leizarragak dagoeneko *zkik* darabil, eta *zazkik* erako adizkiak ditugu Nafarroa Garaian XVIII. mendeko testuetan eta baita *dezazkigun* ‘ditzagun’ eta *balezki* ‘balitza’ erakoak ere. Ipar Euskal Herrian berrikuntza agintezko aditzetara mugatzen dela dirudi; aginte-aditzen berrikuntzan ez da eten geografikorik Lapurdi, Baxenabarre eta Nafarroa Garaia-aren artean.

³³ Genitiboko *ene* dirudi dela analogiaren eragilea. Bestalde, Lapurdin ere bada *eni*.

³⁴ Bonapartek Cazenaveri eginarazi Donibaneko katiximak *norekilan* dakar (170), baina *Erizkizundi*-ak Donibanen *enekin* eta *enekila* bildu zituen (1922-25).

³⁵ Etxeparek *zein*, 1790eko Bazkazaneko agiriak *zein*, Cazenaveren Donibaneko katiximaren bertsio batek *zein* eta besteak *zoin* dakarte eta Bourciezek ere *zoin*, Lakarrako *zein* salbu; 1898ko Luzaideko gutun batek *zoin* dakar, *Erizkizundi*-ak Donibanen 1922-25ean bezala eta egun ere *zoin* entzuten dut Garazin.

³⁶ Etxeparek *rz* dakar eta 1790eko Bazkazaneko aginduek *berce*; *Erizkizundi*-ak Donibanen *orzegun*.

dipena ematen baitidate iraganean Lapurdi eta Baxenabarre orain dauden baino bereziago edo urrunago zeudela. Nolanahi ere den, teknikoki afera honetan arras zaindu beharko litzateke ea

- a) baxenabartarren endemikoak ote ziren aspaldian Lapurdi eta Baxenabarre bereizten zituzten berrikuntzak, xiberotarrek ibiltzen ez zituztenak,

ala

- b) lapurtarren eta baxenabartarren mintzoa bereizten duten orduko tasun berri haiek baxenabartarrek xiberotarrekin batera gauzatutako berrikuntzak ote diren.

Euskara Batu Zaharraren garaitik honat garatu edo abiatu ziren dialektoen organigrama abstraktua eratzera entseatzerakoan, *a* izan ala *b* izan ez da batere berdin.

5. Lapurdi eta Baxenabarreko hondarreko mendeetako batasuna

5.1. Lapurdiko eragina Baxenabarreko idazkietan

5.1.1. Testu batean elkarren ondoan ageri diren zenbait aldaerak jatorri geografiko bat baino gehiago ukan dezakete eta autoreari dagokion gertakaria da hori: haren borondatea, ezagutza, irakurketak eta hobespenak erakusten dizkigu hark idatziak. Garai bateko Lapurdiko literaturaren eragina nabarmena izan zen Xiberoa ez den Ipar Euskal Herrian, Baxenabarreko idazkietan Lapurdiko mintzoaren eragina ageri da aspalditik; testu argitaratu gehienak Elizarenak edo apeznenak dira, Baionatik abiatuak. xvii. mendean Tartas zuberotarrak *Irakhurtzaliari* atalean salatzen duenez (1975: 7), darabilen mintzoak:

badü orotarik zerbait, Züberoak, Basanabarrek, eta Lapurdik eman drauko zerbait, baina ez oro; Aruen egin düit neure pieza pobria, hanko lengajia ezpada aski eder, hanko euskarak, dü ogena, eta ez euskaldünak.

Adibide gisa Oihenartek *uri* (2003: 295) eta Tartasek *urité* (1987: 117) idaztea har dezakegu. Nafarroa Beherean nahiz Zuberoan ezagutzen ditugun erabilera guztiak *eu-* edo *e-* direnez eta bi idazle haien garaiko balizko *u-* batek geroago *eu-* edo *e-* eman izana fonikoki ezina denez, *uri* idaztean Oihenart eta Tartas Lapurdira begira zeuden. Erantzun liteke, kasik ironiaz, ea nora begira egon ote zitezkeen bi idazleok, gogoan ukanik xvii. mendearen lehen erdian euskaraz idatzitako literatura ia oro Lapurdin sortu zela. Ordu artean bederen, euskal liburu kasik guztiak lapurtarrek idatzi zituzten eta haiexek izan zitezkeen orduko idazle baten iturri eta ispilu bakarra. Oihenarten kasuan atsotitz batekoa dugu *uri* aldaera, 698.ekoa hain zuzen ere, *guk uri badugu, izanen duzue ihitz*, eta pentsa dezakegu Lapurdin bildua izan daitekeela,³⁷ baina Tartasen kasuan ezin zio horri helduko diogu, Tartasek berak aitortzen du badela bere liburuan Lapurdiko euskaratik ere.

³⁷ Oihenarten paperen artean aurkitutako koadernoan beste aldaki bat dago, 346.a, *eu* diptongoa duena: *guc euri badugu / ukènen du[ç]ue ihitz* (2003: 295).

5.1.2. Idazkien jatortasunari edo kutsadura nahiz eragin lektalari dagokionez, Nafarroa Behereko idazkietan Lapurdiko eragina ageri da: Garaziko Bazkazane herriko Iriberrian agertu predikuak har ditzakegu etsenplutzat; 1762ko data daramate (Orpustan 2005). Irakurtzen hasi orduko sarri hautematen da bertan ageri den guttia ez dela Nafarroa Behereko euskara. Bazkazaneko 1762ko prediku sorta horretan, Nafarroa Beherekoari baino, Lapurdiko tradizio idatziari gehiago dagozkion aldaera batzuk ageri dira: *hauc* ‘hauek’ erakuslea (179 & 222), *haina* izenordain anaforikoa (230), *hequien* ‘haien’ genitibo plurala (193), datibo pluraleko *sainduyei* (192) —Lapurdiko kutsua duen *pomperi* (201) adibidea barne, predikuotan *-er* atzizkia ugari ageri bada ere—, *çauntçun* ‘zitzaizun’ (211)³⁸ edo *dieçadaçu* ‘iezadazu’ (190) agintezko *d*-duna,³⁹ konparazione.

5.1.3. Norbaitek adieraz liezadake Baxenabarreko testu ugaritan Lapurdikotzat jotzen ditudan aldaerak agertzeak ene ikuspegia aldarazi beharko lukeela eta tasun horiek ere Baxenabarrekotzat jo beharko nituzkeela. Badira, ordea, Baxenabarreko testu guti batzuk honelako ezaugarri «lapurtarrak» ageri ez direnak: Etxepareren olerkiak, 1740 inguruko *catichima* Pauen argitaratua eta haren 1786ko edizioa —bide batez, batere berdina ez dena—, 1782ko Alphonsa Rodriguezen itzulpena, Bonapartek eginarazi Baxenabarreko katixima eta bestelako itzulpenak... Aipatu testu hauek guztiek koherentzia gordetzen dute gerora Baxenabarreko ahozko datu-bilduma dialektaletan agertu diren ezaugarriekin. Testuak ditugu, eta ezaugarri endemikoak dituztelarik bereziki, aukera ematen digute tasunen konbinazio bat eskualde eta garai jakin bati lotzeko, egun eskualde erreal batean ageri den mintzoarekiko koherentzia maila aski handia ageri baldin badute. Gainera, filologo ez diren hiztun baxenabartar arruntek ere honela irudikatzen dute Elizako mintzoa, Lapurdira lerraturik, horregatik, nihaurk bederen ebidentzia handiagoa dakusat ezaugarri horiek Lapurdi alderdiko tasuntzat eta literaturako ezaugarri supralokaltzat jotzeko, ezen ez ikuspegia aldatu eta horiek ere inoiz Baxenabarreko jende xehearen ahozko mintzoan erabiltzen zirela pentsatzeko.

Ezaguna da aipatu errealitate hau, aski deskribaturik dago eta hainbat autorek gogora ekarri digute. Bi adibide balia ditzakegu oroigarri:

- a) Lacompek zioen, Salaberri notario ibarrolarrak 1856an Bonaparte printzearen bitartekaritzaz argitaratu zuen *San Mathiuren* ebanjelioaren itzulpenean ez dela Oztibarreko euskara garbia sumatzen; izan ere, nabarmena da ezaugarri batzuetan itzulpena Lapurdiko euskarak ederturik edo kutsaturik dagoela. Orthezekoak zioenez, Garaziko, Baigorriko eta Lapurdiko mintzoetarik dauka itzulpen honek (1947: 290).
- b) M. Etxamendi ezterenzubiarraren bertsuetako euskaraz ziharduela, Piarres Lafitte luhusoarrak ere harri berean jo zuen (1972: 24):

³⁸ Nafarroa Behereko ipar-mendebalean ere entzun daitezke *zauntzun* erakoak, baina oro har Lapurdiko Hazparnealdeko kutsua darie aldaera *n*-dun horiei, ez dira Nafarroa Behereko idazkietan ohiz ageri.

³⁹ Aurkako bidean, subjunktiboan *d*- galduz Lapurdin, Etxeberri Ziburukoaren *çuri escaintçen darotçut, othoi guarda eçaçun* adibidean (1981 [1669]: 54).

Nahiz errotik garaztarra zen eta bere eskualdeko eskuara ezin pollikiago zerabilkan, bertsuetan aise lerratzen zitzaion luma Lapurdiko mintzairerat eta hizkuntzak nahasten zituen. Berdin baliatzen zituen: *maitea* eta *maitia*; *jin* eta *etorri*; *igorri* eta *bidali*; *anderer* eta *anderei*; *zeie* eta *zaiote*; *gare*, *gira*, *girade* eta *gaituzu*; eta holako zonbat! Zonbait aldiz kantak manatzen zion bertsua; bertze batzuetan ez dugu arrazoinik ikusten: beharbada uste zuen kostatarra ospatsuago zela, baxenabartarra baino? Nork daki?»

5.1.4. Arestiko esanak egia izanik ere, oro har, eta egin behar diren ñabardurak eginik irudika dezakegun panoraman, hizkuntza-berrikuntzen hedadura eta mugimenduari dagokionez, hondar-hondarreko mendeetan ahozko mintzoan ere Lapurdi eta Baxenabarre halako batasun bidera lerratu dira: Xibero ondoko Baxenabarreko ibar batzuetan, eman dezagun Oztibarren edo Amikuzen, badira ezaugarri bereziak Lapurdin eta Baxenabarreko erdialdean ageri ez direnak (Camino 2016). Berebat, Lapurdiko itsas-hegian badira ezaugarri berri batzuk, Gipuzkoan ere ageri direnak, ez baitira Lapurdiko eta Baxenabarreko ibarretan sumatzen, baina oro har, egin beharreko ñabardurak eginik, hondarreko aldiari Lapurdik eta Baxenabarrek mintzoan berdintzerat jo dute. Euskararen izaera dinamikoaz dihardu Pierre Duny-Pétre donibandarrak 1959an eta Ipar Euskal Herrian euskara berdintzen ari dela dio (1959: 59):

Toutefois, étant donné l'influence déjà ancienne des ouvrages religieux (catéchismes, livres de messe) imprimés toujours en labourdin, et celle des journaux de langue basque, qui tendent à une certaine unification des dialectes, le mot *gibel* semble s'implanter de plus en plus en Basse-Navarre.

5.2. Ipar Euskal Herri barreneko eragina

5.2.1. Ipar Euskal Herriko testuetara literatur lapurterakoak ez ziren tasunak —Ipar Euskal Herriko erdiguneko edo barreneko ezaugarriak— lerratu izanak xx. mendeko hizkuntzalari batzuen iritzi ezkorrak eragin zituen. Barnealdeko edo Nafarroa Behereko ezaugarriak Ipar Euskal Herriko euskal astekari irakurrienean agertzeak Federiko Krutwig euskaltzainaren arbuioa eragin zuen: *gira-zira-zaleen* aurka jo zuen, «zorigaiztoko eta ondikoeko ekhintza»-tzat zeukan. Villasantek eta Mitxelenak ere ez zuten begi onez ikusten Lapurdiko idatzizko tradizio zaharra Baxenabarreko ezaugarriez osatze hori (in Zuazo 1988: 344-345). Ez zeritzoten egoki tradizioz idazmolde bat garaturik zuen Lapurdiko euskarari Baxenabarreko kutsua txertatzeari, ez zekusatzen hori ongi euskararen batasunaren bidean. Alta, Nafarroa Beherea Zuberoaren eta Lapurdiren artean zubigintzan kokatu zuen Larre euskaltzain baigorriarrak eta batuari buruz joate horretan, berriz, herria ez ahanzte aholkatzen (in Camino 1988: 172-173).

5.2.2. Ibon Sarasolak J.-B. Elizanburu saratarraren mintzoa iruzkintzean ideia batzuk jaulki zituen Zuberoa ez den Ipar Euskal Herriko literatur tradizioaz (1986: 23-27); literatur lapurteran idazle baxenabartarren eraginez aldaketak gertatu zirela zioen:

1. adizkietan datibo morfema ez ezartzea
2. ozenen bustidura ezabatzea

3. *ahal* partikula **ezan*-ekin ez, *edun*-ekin erabiltzea
4. *ezti-eztia*, *ixil-ixila* erako adizlagun errepikatueta mugatzailea agertzea...

Halaz ere, J.-B. Elizanburuk ez zuen *ukan* baliatu eta *elgar* baliatu beharrean Lapurdiko tradizioko *elkar*-i eutsi zion, baina *dudan*, *dudala* aldaera zaharrak beharrean, *dutan*, *dutala* erako berriak ibili zituen. Doktoretza-tesia Sarasolaren zuzendaritzapean egin zuen Josu Pikabearen irudiko XIX. mendean idazle baxenabartarren eragina Lapurdira hedaturik zegoen (1993: 288-289):

Izan ere XVIII. mendeko lapurtarren obretan ikusten bagenuen jada behe-nafarreraren eragina aipatu grafia arloan... gure ustez XIX. mendea dugu, eta batipat mende amaiera —belaunaldi baten aroa edo?—, lapurtarren artean behe-nafarreraren hainbat eta hainbat ezaugarri ikusteko egokiera emango duen garaia.

Gure ustetan XIX. mende honetan «muga» argi batez hitz egin beharra dago, mendebaleko eta ekialdeko idazleen artean sorturiko «muga»-z alegia.

Argi dago, edo behintzat argi utzi nahi izan dugu, Duvoisinen edota Elissanburu zein Hiribarrenen, hots, mendebalekoen —edo kostaldekoen— hizkera eta Laphitz zein Arbelbide edo Hiriart-Urrutyrena ez direla guztiz elkarren parekoak, ez, adibidez, izenaren morfologiaren barrutian —izenordain konposatuak, aditzondo konposatuak, datibo pluralaren hondarkiak, e.a. ikusi besterik ez dago—, ez aditzarenean —*giten*, *zite*, *nitzaizu*... irakurriko da Hiriart-Urruty, Laphitz edo Arbelbideren obretan, *zaitzen*, *natzaizu*, *gaitzke*... Hiribarren, Duvoisin edo Elissanburunean berriz, edota *izan du* lehenengo lanetan eta *ukhan du* bigarrengoetan—, ez eta hiztegiarenean —*ahalge*, *elgar*, *arrangura*... behe-nafarrak jasoko dira ekialdean, *ahalke*, *elkhar*, *arrenkura*... lapurtarrak mendebaldean— edo joskerarenean ere —atzizki galdekaria, adizkietako datibo markaren galtzea, zehar galderazko bokale epentetikoa, e.a. aipagai beste—.

5.2.3. Batasunaren edo fusioaren gertakari hau ez da literarioa izan bakarrik, eskualde batzuetan «Lapurdi» eta «Baxenabarre»-ko ahozko mintzoen arteko *tertium quid* antzeko bat dago. Ez da hain argi Lapurdik bere mintzoa eta Baxenabarrek berea dutela, nahiz hitzunek edo jendeek ezaugarri batzuetan gogor fokalizatzen duten. Ipar Euskal Herri barreneko ezaugarri frankok Lapurdiko ekialdean eta are barrenean dute beren muga, itsas-hegiko euskararekiko kontrastea eragiten dute. Bestalde, mintzoari doakionez hala Lapurdin nola Baxenabarren ez dago guztizko batasunik, «Lapurdik mintzoa» edo «Baxenabarreko mintzoa» diogunean *grosso modo* dihardugula ulertu behar da.

Hona orain hiru ohar herri xehearen ahozko mintzoaz:

5.2.4. Baigorriko XIX. mendeko testu bati so eginez gero, har dezagun adibidez San Mateoren ebanjelioaren Iribarnegarairen itzulpena, ezaugarri batzuetan Baxenabarreko gainerateko katiximetarik bereiz doa Baigorrikoa eta mendebalerat inguratzeko da, Lapurdirat, arrazoi geografikoak eta sozio-historikoak direla bide Baigorriko ahozko egungo mintzoari gertatzen zaion bezala; cf. Camino (2004: 455-460 eta 478-483).

5.2.5. Baxenabarreko mendebalean Arberoako mintzoa Nafarroa Behereko berrikuntzei osoki loturik dago, baina mendebaletik ere eragina datorkio Lapurditik: Hazparnealdean baliatzen diren berrikuntza batzuk Arberoan ageri zaizkigu. Ami-

kuzeko euskarak ere Baxenabarreko berrikuntza franko bildu ditu, egiazki gehienak, baina baita Zuberoan gertatu diren beste batzuk ere, Nafarroa Behereko mintzoen aldean izaera berezia eransten baitiote. Halaz guztiz ere, eskualde zabala da Amikuze eta ez dago guztizko batasunik haren barreneko herrietako mintzoen artean: Amikuzeko mendebaleko herrietan Lapurdiko Hazparne herri haziko euskararen eragina sumatzen da.

5.2.6. Oztibarre ondoko Landibarre herrian ere mendebaleragoko lexikoaren ufada sentitzen da, baina Hazparnen ere ibiltzen diren hitz edo aldaera horiek ez dute Ipharlatze gainditu, eragin hori ez da Oztibarrera heldu. Ikus *EHHA* atlaseko emaitzok: *gako* ‘giltza’ —Oztibarren *giltz*—, *haizemalda* ‘geriza, haizearen babesa’ —Hazparnen *malda*, Oztibarren *haizoble*—, *manta & basamanta* ‘menda, menta’ —Hazparnen *hostomanta*, Oztibarren *pheldo*—, *orma* ‘izotzaldi gaitza’ —Oztibarren ez bezala, Landibarren eta Hazparnen ibiltzen da, baina Oztibarren *kharroin* baizik ez—. Berdin esan daiteke aldaera foniko batzuez: *amiamau* ‘armiarma’ —Hazparnen *amiemau*, Oztibarren *lipu*—, *arditei* ‘neguan ardiak gauetz etxe inguruan gordetzeko lekua’ —Oztibarren *artei*—, *heaztei* erdal ‘corbeau / alero’ —Lapurdi eta Baxenabarre mendebalean legez; Oztibarren *hegatz & gaphirio*—, *ihauteri* —Oztibarren *ihautiri*—, *ihiztari* ‘ehiztaria’ —Oztibarreko Jutsin ere bai, baina cf. *ihizlari* Jutsi eta Larzabalen—, *kadina* ‘behia lotzeko gatea’ —Hazparnen *kadena*, Oztibarren *khadiña*—, *lantzurda & lantxurda* ‘xirimiria, euri langarra’ —Oztibarren *lantzar*—, *xito* ‘txita’ —Oztibarren *xita*—.

5.3. Hazparneko euskararen eragina

5.3.1. Fedeaz haratago euskarazko hainbat formaren estetika ere hedarazi zuketaren arestian aipatu ditugun Hazparneko misionestek, baina estetikan baino beste zerbait gehiagoan ere badatza gaia, ez zaio Hazparneko euskararen zuzentasun eta edertasunari bakarrik so egin behar. Mundu zabaleko soziolinguistikak erakusten digunez, ospe hori gizarteko beste kontingente materialago batzuen ondorioa ez ote den ere ulertu beharko genuke. Ingurune laborari edo abeltzaineko hainbat jendek luzaz Hazparne alderat jo du zerbitzu frankoren bila eta Hazparneko euskararen ara edo era zenbait ere eraman du berekin itzuleran herrira, hizkuntza-ezaugarri bat edo beste hazpandarrei kopiaturik, herritarren aitzinean erabiltzeraino, hizkuntza-ezaugarriak lekuz aldatzeraino eta hedatzeraino. Hiri honen eragina, Luhuso, Makea, Lekorne edo Aiherratik haratago doa, izan ere, eskuin-ezker eta goi-behe hedatzen da Hazparneko euskararen ezaugarri bat baino gehiago. Aturrialdeko Lapurdiko herrietako mintzoan ere eragin du Hazparneko euskarak, baina ez horietan bakarrik. Hau adierazirik ez dut Hazparneko ingurumari geografiko guztia Hazparneko mintzo berera bildu edo sailkatu nahi; alta, Hazparneren inguruan sortu den dinamika historiko, ekonomiko eta urbanoak hizkuntza-berrikuntza batzuen hedadura eragin dukeela erakutsi nahi dut. Euskararen ezaugarri berri eta sistematiko batzuk aipa daitezke hedaturagatik Hazparnetik abiatuak diruditenak.

5.3.2. Lehenik Epeldek ikusiak dakartzat: Bonaparteren garaian *dio* ‘dio’ baizik baliatzen ez zen Lapurdiko Itsasu, Kanbo eta Milafrangan bada **eradun* oinarriko

dako aldaera orain (Irizar 1999: 235). Epeldek honen berri dakar eta Bonaparteren garaitik honat Hazparnek ezkererat eragina ukan duela dio: galderazko *-a* morfemak ere ezker jo du, Itsasu eta Kanbo alderat (2003: 323). Ene ustez arrazoi du Epeldek «*Hazparneko hizkera* esan diezaiokegun zerbait» badela dioenean (327). Baina badira ezaugarri gehiago sorburua Hazparnealdean dutela diruditenak:

5.3.3. Genitibo singularreko atzizkiaren *-aan* aldaera ohikoa da Hazparnen, Heletan, Beskoitzen edo Bardozen egun, baina 1863an *-aen* ageri zen Bardozeke B. *Celhabe notari hangotarra*-ren katiximan: *mundiaen akaantchadio* (Pagola et alii 1999a: 305). Baigorri, Garazi, Oztibarre, Amikuze gehienez eta Zuberoan bezala *-ain* dago Mehaine, Armendaritze edo Iholdin, baina Arberoako Donamartiriko XIX. mendeko katiximan *-aan* ageri da, Amikuzeko mendebalean egun den bezala. Mendebalera, Epeldek Uztaritze, Milafranga, Jatsu, Haltsu eta Kanbon entzun du *-aan* (2003: 320).

5.3.4. Nor Nori eta Nor Nori Nork aditz sailetakoa iraganean ageri den tarteko *n* berri analogikoa, egun *zauntan & zaundan* ‘zidan, zitzaidan’, *zankon & zangon* ‘zion & zitzaion’, *nankon* ‘nion’ aldaerak dituena, XVIII. mende Erdiko Hazparneko euskara islatzen dukeen *Kadet eta Bettiriño* idazlanean ageri da. Pedro Irizarrek *tipo ustaritzano* izendatzen du era *n*-dun hau (1981 II: 309), baina ez da ahantzi behar eskuinetik Amikuzeko mendebalera ere hedadura izan duela, Arrüetan eta Behauzen entzun dut nik. Ez dakigu, gainera, Uztaritze alderdi horretan berrikuntza hau XVIII. mendearen erdialdean ibiltzen ote zen. Guztiz ageri da *n* berri hau Hazparne inguruan: Aturrialdean Bardoze barne —*etzankion* ‘ez zitzaion’ (EHHA)—, Uztaritze, Larresoro, Milafranga eta Itsasun, Arberoan —Izturitze, Aiherra, Heleta eta Armendaritzen— eta Amikuzeko mendebalean.

5.3.5. Ohikotasuna adieraz dezake *johan + izan* egiturak Arberoan eta Amikuzeko mendebalean: *beldurraz johan ginden, zeen ta erremarkatia zinden ezpazinden mezara joaiten* (Armendaritze); *aste guziez johan ginden* (Armendaritze); *bezpeetan iilten bigintien eta seio pla[z]er bagin^tzin bezperetaik landa elgarrekilan johan elheka ar^tzia, ta kartaka ta hola* (Arrüeta). EHHA atlasak Bidarra, Itsasu (93610-n *johan duk*), Makea, Hazparne, Bastida, Izturitze eta Aturrialdean dakar *johan da* eta Hazparne dago guztien erdian, ez da Baigorri-Garazietan, Oztibarren edo Amikuze gehienez ageri.

Balio puntukaria ere ukan dezake ibiltzen den eskualdean: cf. *sorthu nintuzun amaan altzotik johan zelaikan Espaiñaat, beste ahizpa^aaten ikhusteat*, Beskoitzen Trebitsch-ek 1913an bildurik (Etxebarria 1994: 61).⁴⁰

5.3.6. Ez dakit Hazparne aldetik abiatua ote den izen eta aditz morfologian ageri zaigun *ii* hiato berria: *duen* → *diin*, *horiek* → *horiik* edo are *diren* → *diin* erakoak da biltza hor gaindi. Aturrialdean Bardoze barne, Arberoan eta Amikuzen ageri da hiato

⁴⁰ Ikus *johan da* adizkia *doa / badoa / badua / juiten da / ari da* aldaerekin batean (EHHA 92010), hiztunek balio puntukarian emanik.

hau, baina ez da Amikuzeko ekialderaino heltzen; mendebalerat Larresoro eskualdean ere ageri da; cf. Epelde ñabardurez (2003: 140). Hedadura handikoa da eta Baigorri-raino heltzen da, XIX. mende Erdiko *San Mathioin ebanyeliua*-n ageri da bilakaera: *eiten diina* ‘duena’ (Pagola et alii 1999b: 33). Garazi-Oztibarren ezaugarriaren ale batzuk entzuten ditut eta *Erizkizundi*-ak Donibanen *diin* ‘duen’ zekarren; *EHHA*-n ere badira etsenpluak. Hazparne ote du sorburua? Egiantzekotasuna luke hipotesiak, Hazparneko ingurumarian agertzeak pentsarazten baitit hiri honek ezaugarriaren hedadura rol nagusia jokatu duela, baina ohar bedi arestiko hiru kasuetan ezaugarri berria ez dela Baigorri-raino hedatu; alta, ezaugarri hau bada Baigorri-n, XIX. gizaldiko Iribarnegarairen *San Mathioin ebanyeliua* lekuko. Baigorrialdea ote du sorburua?

5.3.7. XVIII. mendeko *Kadet eta Bettiriño* laneko datuen arabera, baliteke lau ta-sun hauetarik *-aan* genitiboa, *johan*-en ohikotasun erabilera eta hiatoetako *ii* berri-kuntza berriagoak izatea adizkietako *n* analogiko hori baino. XIX. mendeko Bonapar-teren saileko Hazparneko katiximan bi ezaugarri ageri dira, hala *-aan* genitiboa nola *ii* hiatoa. Aldiz, XIX. mendeko katixima horretan ez dago ohikotasuneko *johan da* era berriko adizkirik.

5.4. Batasunaren bidean

Pierre Duny-Pétre donibandarrak eskualdeetako mintzoak galtzen ari zirela zioen 1959an, Ipar Euskal Herriko herrialdeetan euskara berdintzen ari zela (60). Egun Ipar Euskal Herriko euskarari bide berean eragiten dioten beste errealitate batzuk erantsi nahiko nituzke. 1944tik datorren *Herria* astekariak Ipar Euskal Herriko su-kaldeetan aste oroz ukan duen eragina ahortzi gabe, oroitaraztekoa da:

- a) hiru euskal irratiek eskualdeko informazioa bikain kudeatzen dakitelako,
- b) euskararen gaitasun maila gora dutenez hainbat euskaldunek euskara uhinen bidez naturaltasunez entzuten dutelako,

edo

- c) euskararen maitez euskaltzale direlako...

egun oroz entzuten dute euskaldun ipartar anitzek irratia euskaraz, eta honetan bi fe-nomeno guztiz aipagarri ditugu:

- d) euskara batuak lekua du irratietan, berri emankizunetan bereziki
- e) *Gure Irratia*, *Irulegi Irratia*⁴¹ eta *Xiberoko Botza* hiru herrialdeetan entzuten dira egun oroz txandaka.

Ez da gertatzen lapurtarrek *Gure Irratia*-n Lapurdiko moldeak bakarrik entzu-ten dituztela edo baxenabartarrek *Irulegi*-koak edo xiberotarrek *Botza*-koak bakarrik; honela da nagusiki, baina egun oroz emanaldien tartek daude, Lapurdi, Baxenaba-rra edo Xiberotik, aldi berean Ipar Euskal Herri guztirako ari direna. Honela, ipartar euskaldunek hiru herrialdeetako moldeak entzun ditzakete egun oroz. Pierre Duny-

⁴¹ 2018ko urtarrilean Amikuzera hedatu da, Donapaleuko estudio edo egoitza berria eta guzti.

Pétrék zioen lerraduraren jarraipen garbia da hau: *Herria* kasetako nafar-lapurterak, irratieta berri emankizunetako euskara batuak eta ipartarrek egun oroz Lapurdiko, Baxenabarreko eta Xiberoko moldeak entzuteak eragiten dute, emeki-emeki Ipar Euskal Herrian euskara bateratzen eta berdintzen aritzea; ikastolatik edo Frantziako eskola nazional elebidunetik gazteek egun oroz etxeko sukaldera ekar dezaketen euskara batua ere ez dezagun ahantz.

Fenomeno hau ez da berehalakoan hautematen tradizioiko adineko hiztun guztien artean, izan ere, dialektologialariok lekukotzat baliatzen ditugun hiztun batzuk, senagatik edo besterik ezagutzen ez dutelako, beren herriko euskarari atxikiago dira, batzuk guztiz atxikiak, baina bada beste hiztun mota bat ere, iragazkorragoa dena eta, mezan Lapurdiko moldeak entzunagatik, *Herria* kaseta irakurtzeko ohituragatik, irratia entzuteagatik edo beste eskualdeetako euskaldunekin soldadogoan-edo ibilia delako, beharbada, gai dena elkarrizketa arruntean zehar herriz kanpoko beste aldaera supralokalago batzuk emateko, batez ere ikertzaile kanpotarraren aitzinean; honela, dialektologialariak aldi oro egon behar du galdezka, ea aldaera hori herrikoa den ala hor gaindi entzuna eta ikasia ote duen. Herri euskara berdintzera lerratzen ari den garai honetan, herriaren *folk* mintzoak *levelling* betean direlarik, zail da dialektologia finki eta funski egitea: norberaren herriko mintzoarekiko leialak diren hiztunak komeni zaizkio dialektologialariari laneko, baina beti ez da aise honelako hiztunak kausitzea.

6. Ondorioak

6.1. Horrenbeste datu ikusirik ondorio guti batzuk ateratzeko tenorea da, haue-tarik zenbait behin-behinekoak izanen direla jakinik. Labur-zuhurrean jokatu-ko dut eta ikusi batera nabarmenak diren errealitateak aurkeztuko. Kasu bakoitzak bere barne azterketa berezi eta xehea beharko du etorkizunean, zatikako ikerketek emeki beren bidea egitean.

6.2. Hala jende xehearen nola ikertzaileen artean, ohitura dago «Baxenabarreko» eta «Lapurdiko euskara» enteak, biak zinezko hizkuntza-errealitate-tzat hartzeko, baina ez Lapurdik ez Baxenabarrek hizkuntza-batasun nabarmenik ez duten aldetik, on litzateke nomenklatura zehatzagoa baliatzera jorik, zehazt bageneza herrialde ba-koitzeko zein eskualde jakinetako euskaraz dihardugun.

6.3. Intuizioz baizik ez bada ere, joera handia dago Lapurdiko euskara eta Lapur-diko liburuetako euskara idatzizkoa identifikatzeko, baina Ipar Euskal Herriko dia-lektoen ezagutza eta Lapurdiko euskararen errealitatea trakesten duen jokabidea da hori.

6.4. Hizkuntza-ospea ukan dute eta dute Lapurdiko itsas-hegiko, Sarako eta Hazparneko mintzoek. Nafarroa Beherean Baigorrikoak eta Garazikoak ere badute eta baita Baxenabarre ekialdeko eskualde batzuetan Xiberokoak ere; aspaldi erakutsi dute zuberotarrek beren mintzoa estimutan dutela.

6.5. Oro har, Lapurdiko idatzizko tradizioaren eragina ez da Xiberoko liburue-tan Baxenabarrekoetan bezainbat hauteman, baina badira eraginaren adibide bakan batzuk, batez ere behin Oloroekoaren agintaldia bukaturik, xiberotarrak Baionako apezpikute-giaren barrenean sartu ondotik, baina nolana ere den, Lapurdikotik aski beregain dakusat Zuberoako liburu gehienek tradizioa.

6.6. Literatur lapurterako ezaugarriek Lapurditik eskuin idatzitako liburuetara jo dute luzaz, baina ez baitezpada jendeen ahozko mintzora. XIX. mendeko bi idazle garzarren etsenpluak ekarri ditut hona: idazle mailegatzaileren garaian Lapurdin baliatzen zen tasun bat —*izan* aditzeko *gare*, *zare* laguntzaileen saila— eta ordurako sorburu geografikoan galdurik edo aldaturik zegoen beste bat: **eradun* aditz sail tripersonalaren *-aro-* aldaeren saila. Erakutsi dut hala Baxenabarren nola Lapurdin XVIII. mendearen erdialdean **eradun* aditzaren aldaera soilduak ibiltzen zirela eta ezin baieztatu daitekeela soiltzea Baxenabarren Lapurdin baino lehenago gertatu zela; berebat, ez daiteke aise finka aldaera osoagoak noiz galdu ziren guztiz Lapurdin eta noiz Baxenabarren.

6.7. XIX. mendearen bukaeran ekialdeko kutsuko era idatzi batzuk literatur lapurterara sartu ziren, autoreek *Baxenabarreko euskararen eragina* izendatu dutena, baina ene ustez ez ditzakegu nahas a) Baxenabarretik Lapurdirat hedatzen diren berrikuntzen geografia-hedadura eta b) Ipar Euskal Herriko barnealdetik ezker-eskuin hedatzen direnena.

6.8. Hondarreko mendeetan iduri luke Baxenabarreko eta Lapurdiko euskara halako *levelling*-ean sartu direla, bien arteko batasunera lerratu direla, baina oro har iraganean herrialde bateko mintzotik bestekora distantzia handiagoa zegoen.

6.9. Baxenabarreko eskualde batzuek iraganean zuberotarrek zein hizkuntza-berrikuntza geografikoki zabal partekatu dituzten eta noizkoak diren jakitea gauza beharra litzateke Ipar Euskal Herriko dialektoen iragana eta organigrama argitzeko.

6.10. Baxenabarren edo haren zati batean, Lapurdiko Aturrialdean eta Zuberoan egon litezkeen berrikuntza endemikoen sorburua ongi aztertu beharko litzateke: zein dira, noizkoak dira, zein geografia-hedadura ukan dute...?

6.11. Saio honetan Beñat Etxepare garaztarraren euskara hartu dut adibidetzat: iraganean ez zegoen haren mendebaleko mintzoari orain bezain lerraturik, egun Lapurdiko mintzoari edo mendebalekoagoari lotuago dago garaztarrena iraganean baino. Mendebaletikako berrikuntza batzuen hedadurak itxuraz Garaziko euskara Zuberoakotik urrundu zuela badirudi ere, zinez gertatzen zena da Garaziko mintzoak Zuberoakoarekin arkaismoak partekatzen zituela; afera ez da, beraz, Zuberoak eta Garazik hizkuntza-berrikuntza endemiko berak partekatu zituztela. Alta, honetatik ez da jarraitzen garai hartan xiberotarrek eta garaztarrek ez zituztela hedadura handiko berrikuntza batzuk partekatu; eman dezagun, Lapurdi gehiengan edo Lapurdiko mendebalean ageri ez diren berrikuntza batzuk.

6.12. Etorkizunean ere dialektologiako lanak egin beharko dira Ipar Euskal Herrian, baina XX. mendearen erdialdera hautematen zen bezala, orain ere oro har eta emeki-emeki berdintzen eta bateratzen dihardu Baxenabarre eta Lapurdiko euskarak; *handicap* handia da hori dialektologialariarentzat, nahiz gertaera horretatik emaitza interesgarriak atera daitezkeen soziolinguistika eta hizkuntzalaritzarako. Alex Artze-lusek Garaziko mintzoa diastratikoki aztertzen dihardu (2019); eskualdeko gazteen euskararen eragin handia dute egun hala eredu batu edo estandarrak nola frantsesak.

Bibliografia

- Agirre, P., 2017, *Belapeireren hiztegia*. Lan argitaragabea.
 Altuna, P., 1987, «Duvoisinaren eskuizkribu argitaragabea», *FLV* 49, 65-95.

- Arbelbide, J.-P., 2004 [1890], *Erlisioea: Eskual-Herriari dohazkon egiarik beharrenak*. Iruñea & Bilbo: Nafarroako Gobernua & Euskaltzaindia.
- Ariztia, M., 1934, «Leyendas laburdinas / Laburditar ipuñak», *Anuario de Eusko Folklore* 14, 93-129.
- Arozena, F., 1958, «Paper zaarretan begira», *Egan* 34: 3-6, 145-146.
- Artzelus, A., 2019, «Garaziko hizkuntza-aldakortasuna geografiaren, adinaren eta gene-roaren arabera», *FLV* 125. Argitaratzeko bidean.
- Aurrekoetxea, G. & X. Videgain, 2004, *Haur prodigoaren parabola Ipar Euskal Herriko 150 bertsiotan*. Bilbo: ASJUren gehigarriak 49, UPV/EHU.
- Azkue, R. M., 1969 [1923-25], *Morfología vasca*. Bilbo: La gran enciclopedia vasca.
- Berriain, I., 1980 [1621], *Tratacen da nola ençun veiar den Meza*. Donostia: Hordago.
- Bonaparte, L.-L., 1991 [1869], *Le verbe basque en tableaux*, in *Opera Omnia Vasconice I*. Bilbo: Euskaltzaindia, 175-442.
- Camino, I., 1988, «Euskara batuak 20 urte bete ditu, baina... batua batu ote?», *Euskal Kulturaren Urtekaria*. Donostia: Argia, 161-191.
- , 2004, «Nafarroa Behereko euskara», *FLV* 97, 445-486.
- , 2015, «Oztibarreko mintzoaz eta haren lexikoaz», *FLV* 119, 5-60.
- , 2016, *Amiküze eskualdeko ^heskuara*. Iruñea & Bilbo: Nafarroako Gobernua & Euskaltzaindia.
- Charrington, P., 1984, *Jean Etchepare mirikuaren (1877-1935) idazlanak. I Euskal gaiak*. Donostia: Elkar.
- Donostia de, J. A., 1934, «Textos euskéricos del siglo XVIII», *RIEV* 25, 688-695.
- Duguine, M., 2009, «Hazparneko euskaraz bi hitz», *Euskera* 54: 1, 193-210.
- Duhau, H., 1993, *Hasian hasi. Beskoitzeko heskuara*. Donibane-Lohizune: Alinea.
- Duny-Pétré, P., 1959, «Trois textes folkloriques basques de Basse-Navarre Orientale», *BAP* 15: 1, 47-60.
- Egaña, M., 1998, «1844-1853, lapurteraz idatzitako gutunak», in *Antoine d'Abbadie 1897-1997. Congrès International (Hendaye, 1997)*. Donostia & Bilbo: Eusko Ikaskuntza & Euskaltzaindia, 493-502.
- Epelde, I., 2003, *Larresoroko euskara*, UPV/EHU-ko doktoretza-tesi argitaragabea.
- Etcheberry, J.-B., 1986, *Hazparneko misionestak*, Baiona.
- Etxebarria, J. M., 1991, «Nueva publicación de las grabaciones en euskera de 1916-1917 de H. Urtel», *Mundaiz* 42, 15-51.
- , 1994, «Las grabaciones de Viena en euskera. Bajo navarro occidental y bajo navarro oriental», *Mundaiz* 47, 45-75.
- Etxeberri, J., 1981 [1669], *Manval devotioñezcoa*, P. Altunaren edizioa. Bilbo: Mensajero.
- Euskaltzaindia, 2008-2017, *Euskararen Herri Hizkeren Atlas* [EHHA], 8 liburuki. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Floristán Imízcoz, J. M., 1993, «Conflictos fronterizos, espionaje y vascuence a finales del siglo XVI: 20 documentos inéditos», *FLV* 63, 177-219.
- Gimet, R., 1950, «Le Kostatar. Dialecte basque de la région de St-Jean-de-Luz», *Eusko Jakintza* 4, 221-250 eta 393-424.
- Haritschelhar, J., 1963, «Textes folkloriques de la vallée de Baigorri», in *Actas del tercer congreso internacional de estudios pirenaicos*, Gerona, 1958. Zaragoza: Instituto de Estudios Pirenaicos & CSIC, 51-73.

- Irigarai, A., 1972, «Cinco cartas eusquéricas del Ayuntamiento de S. J. de Luz al de Vera (de 1788)», *FLV* 12, 345-351.
- Irizar, P., 1981, *Contribución a la dialectología de la lengua vasca* (I & II). Donostia: Gipuzkoako Aurrezki Kutxa Probintziala.
- , 1997, *Morfología del verbo auxiliar labortano*. Bilbo: UPV/EHU & Euskaltzaindia.
- , 1999, *Morfología del verbo auxiliar bajo navarro occidental*. Bilbo: UPV/EHU & Euskaltzaindia.
- Jauregi, O., 2015, «J. Duvoisin On Kixote Mantxakoari ekinez. Itzulpen zirriborroa», in I. Epelde (arg.), *Euskal hizkera eta dialektoak gaur egun. Lapurdum-en ale bereziak* 3, Baiona, 177-205.
- Kamino, P. & P. Salaberri, 2004, «Nafarroa Behereko hiru eskutitz», *FLV* 95, 89-113.
- , 2006, «Luzaideko eta Ondarrolako hiru gutun», *FLV* 101, 95-108.
- , 2007, *Luzaideko euskararen hiztegia*. Iruñea & Bilbo: Nafarroako Gobernua & Euskaltzaindia.
- Krajewska, D., E. Zuloaga, E. Santazilia, B. Ariztimuño, O. Uribe-Etxebarria & U. Reguero, 2017, *Esteve Materraren Do(c)trina Christiana (1617 & 1623). Edizioa eta azterketa*. Bilbo: Euskaltzaindia & UPV/EHU.
- Lacombe, G., 1947, «Les traductions basques de St-Mathieu (de 1856 à 1869)», *Eusko Jakintza* 1, 289-294.
- , 1971-72, «Notes sur le basque des Aldudes: noms de maisons, mots et récits populaires», *Anuario de Eusko Folklore* 24, 25-44.
- Lafitte, P., 1971, «Aintzin-solasa», in Jean Hiriart-Urruty, *Mintzaira, aurpegia: gizon!*. Oñati: Jakin, 13-42.
- , 1972, *Mañex Etchamendy bertsularia (1873-1960)*. Tolosa: Auspoa liburutegia 109-110.
- , 1979 [1944], *Grammaire basque. Navarro-labourdin littéraire*. Donostia: Elkar.
- Lamikiz, X., M. Padilla & X. Videgain, 2015, *Othoi çato etchera, Lapurdum-en ale bereziak* 2, Baiona.
- Larre, E., 1992, «Jean Hiriart Urruty zena (1927-1990) halako lurretik holako landarea», in *Luis Villasanteri omenaldia*, Iker 6. Bilbo: Euskaltzaindia, 265-282.
- , 2001, *Ene artzain-etxolak*, Auspoa liburutegia 273, Oiartzun: Sendoa.
- , 2009, «Jean Hiriart-Urruty 1927-1990», *Euskera* 54: 1, 175-181.
- Manterola, J., 2015, *Euskararen morfologia historikorako: artikuluak eta erakusleak*. UPV/EHU-ko doktoretza-tesi argitaragabea.
- Montoya, E., 2004, *Urdazubi eta Zugarramurdiko euskara*. Iruñea: Nafarroako Gobernua.
- Oihartzabal, B., 2001, «Zenbait gogoeta euskarak letra hizkuntza gisa izan duen bilakaeraz (xvii-xviii. mendeak)», *Litterae Vasconicae* 8, 9-46.
- Oihenart, A., 2003, *Euskal atsotitzak eta neurtitzak*, P. Altuna & J. A. Mujikaren edizioa, Iker 15. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Ondarra, F., 1981, «Hemezortzigarren eta hemeretzigarren mendeetako euskal gutun ez-egunak», in *Piarres Lafitte-ri omenaldia*, Iker 2. Bilbo: Euskaltzaindia, 475-489.
- Orpustan, J.-B., 1991, «Un texte basque inédit contre la Constitution civile du clergé et le serment de fidélité “à la nation, à la loi et au roi” (décret du 26 novembre 1790)», *Bulletin du Musée Basque* 132, 105-128.
- , 2005, «Sermons basques du xviii siècle en Pays de Cize. Euskal-pheredikak Garazin xviii-garren mendean (Archives de la maison Iriberría de Bascassan)», *Lapurdum* 10, 169-232.

- Padilla, M., 2010, *Kadet eta Bettiriño edo Yesu Christo eguiazco Yainco Guizonaren bizia eta heriua laur evanyelista eguiazcuen eta sainduien arabera*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- , 2015, «Oloroeko diozesako euskal liburuak eta zuberera idatzia», in M. J. Ezeizabarrena & R. Gómez (arg.), *Eridenen du zerzaz kontenta: sailkideen omenaldia Henrike Knörr irakasleari (1947-2008)*. Bilbo: UPV/EHU, 519-536.
- , 2017, *Zuberoako euskararen azterketa diakronikoa: XVI-XIX. mendeak*. UPV/EHU-ko doktoretza-tesi argitaragabea.
- Pagola, R. M., E. Alkiza, A. Beola, I. Iribar, J. J. Iribar, 1994, *Bonaparte ondareko eskuizkribuak. Lapurtera I*. Bilbo: Deustuko Unibertsitatea.
- , I. Iribar & J. J. Iribar, 1999a, *Bonaparte ondareko eskuizkribuak. Ekialdeko Behe-nafarrera I eta II*. Bilbo: Deustuko Unibertsitatea.
- , 1999b, *Bonaparte ondareko eskuizkribuak. Mendebaldeko behe-nafarrera*. Bilbo: Deustuko Unibertsitatea.
- Pikabea, J., 1993, *Lapurtera idatzia (XVII-XIX). Bilakaera baten urratsak*. Donostia: UPV/EHU & Kutxa Fundazioa.
- Salaberri Ibarrolakoa, 1856, *Vocabulaire de mots basques bas-navarraïis, traduits en langue française*. Baiona: Lamaignère.
- , 1991 [1856], *San Mathiuren ebanyelioa*, in *Opera Omnia Vasconice III*. Bilbo: Euskaltzaindia, 331-420.
- Sarasola, I., 1983, «Contribución al estudio y edición de textos antiguos vascos», *ASJU* 17, 69-212.
- , 1986, «Elissamburu», in J. B. Elissamburu. *Piarres Adame*. Gasteiz: Euskal Editoreen Elkartea & Eusko Jaurlaritza, 21-28.
- Satrustegi, J. M., 1971, «Correspondencia familiar vasca del siglo XIX», *FLV* 9, 291-306.
- , 1986, «Correspondencia oficial vasca del siglo XVIII», *FLV* 47, 125-149.
- Schuchardt, H., 1992 [1922], «Sobre el vascuence de Sara (Labort)», *Euskera* 37, 247-292.
- Tartas, J., 1975 [1666], *Ontsa hiltzeko bidea*, A. Eguzkitzaren edizioa. Oñati: Jakin.
- , 1987 [1666], *Ontsa hilceco bidia*, P. Altunaren edizioa. Bilbo: Deustuko Unibertsitatea.
- Urkixo, J., 1923, «El vascuence de San Juan de Luz», *RIEV* 14, 153-158.
- Videgain, X., 1989, *Le vocabulaire de l'élevage en Pays d'Ostibarre. Contribution aux archives de l'oralité basque*. Bordele III unibertsitateko doktoretza-tesi argitaragabea.
- Villasante, L., 1979, *Historia de la literatura vasca*. Oñati: Aranzazu.
- Xurio, M., 1978 [1788], *Jesu-Christoren imitacionea*. Donostia: Hordago.
- Zuazo, K., 1988, *Euskararen batasuna*. Iker 5. Bilbo: Euskaltzaindia.
- , 1998, «Euskalkiak. Gaur», *FLV* 78, 191-233.
- , 1999, «Baigorriko euskara kokatzeari buruz», *Lapurdum* 4, 247-277.
- , 2012, *Arabako euskara*. Donostia: Elkar.
- Zudaire, E., 1968, «Correspondencia epistolar facera (siglo XVIII)», *BAP* 24: 3-4, 377-383.

Iñaki Camino

Hizkuntzalaritza eta Euskal Ikasketak Saila
Unibertsitateko ibilbidea 5 - 01006 Gasteiz (Araba)
945 01 36 44
inyaki.camino@ehu.es